

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้มีการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการพัฒนาการบริหารงานของคณะกรรมการเครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP จังหวัดสิงห์บุรี ในเรื่องต่อไปนี้ คือ

1. บริบทจังหวัดสิงห์บุรี
2. บริบทเครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP จังหวัดสิงห์บุรี
3. เครือข่ายและการพัฒนาเครือข่าย
4. กระบวนการวางแผน
5. การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม และการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

บริบทจังหวัดสิงห์บุรี

1. จังหวัดสิงห์บุรี

สำนักงานสถิติจังหวัดสิงห์บุรี (2550, หน้า 9) สอดคล้องกับสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสิงห์บุรี (2548, หน้า5) ได้เผยแพร่ประวัติจังหวัดสิงห์บุรี ในเอกสารแนะนำจังหวัดสิงห์บุรี ไว้ดังนี้

จังหวัดสิงห์บุรีเป็นเมืองเก่าแก่เมืองหนึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเมืองเก่าแก่ก่อนสุโขทัยสร้างขึ้นราว พ.ศ.1650 โดยพระเจ้าไกรสรราช โอรสพระเจ้าพรหม (พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก) ซึ่งครองเมืองชัยปราการ (ฝาง) ได้สร้างขึ้นครั้งเมื่อเสด็จพาไพร่พลมาครองเมืองลพบุรีตามรับสั่งพระราชบิดา ซึ่งเข้าใจว่าคงจะมาพักขึ้นบก ณ ที่เป็นที่ตั้งเมืองสิงห์เดิม คือตั้งอยู่ลำน้ำจักรสีห์ ตำบลจักรสีห์ อำเภอเมือง จังหวัดสิงห์บุรีในปัจจุบันใกล้วัดหน้าพระธาตุมีเมืองเก่าเรียกว่า "บ้านหน้าพระลาน" เพื่อที่พระองค์จะเดินทางลงเรือที่วัดปากน้ำ แม่น้ำลพบุรี ต่อมาได้ย้ายเมืองไปตั้งทางแม่น้ำน้อยตำบลโพสังโฆ ได้วัดสิงห์ ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอค่ายบางระจัน

ครั้น พ.ศ.2310 เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าแล้ว จึงย้ายเมืองสิงห์มาตั้งทางแม่น้ำเจ้าพระยาริมปากคลองนครกระทุง ตำบลบางมอญ (ปัจจุบัน คือ ตำบลต้นโพธิ์ จังหวัดสิงห์บุรี) การย้ายครั้งนี้น่าจะเป็นสมัยเดียวกับการตั้งเมืองอ่างทองในสมัยธนบุรี ภายหลัง ราว พ.ศ 2439 - 2440 จึงย้ายไปตั้งที่ตำบลบางพุทรา อำเภอเมืองสิงห์บุรี ในปัจจุบันเนื่องจากมีชัยภูมิที่ดีกว่าเดิม เพราะเป็นเนินที่สูงกว่าปกติน้ำท่วมไม่ถึง

สมัยกรุงศรีอยุธยามีเมืองขึ้นมหาดไทยอยู่ 3 เมือง คือ เมืองสิงห์ เมืองอินทร์ และเมืองพรหม ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ราว พ.ศ.2473 (รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้มีการจัดรูปการปกครองเมืองระบอบมณฑลเทศาภิบาลจึงได้

จัดตั้งกรุงเก่า (มณฑลอยุธยา) ขึ้นประกอบด้วยเมือง 8 เมือง คือ กรุงเก่า พระพุทธบาท พรหมบุรี ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี อ่างทอง และอินทร์บุรี ใน พ.ศ.2439 ได้มีการยุบเมือง พรหมบุรี เมืองอินทร์บุรี ลงให้เป็นอำเภอขึ้นกับเมืองสิงห์บุรีไปตั้งที่ตำบลบางพุทรา อำเภอเมืองสิงห์บุรี อันเป็นที่ตั้งจังหวัดสิงห์บุรีในปัจจุบัน

1.1 สภาพทางกายภาพ

1.1.1 ที่ตั้งและอาณาเขต

จังหวัดสิงห์บุรี จากรายงานข้อมูลจังหวัดสิงห์บุรี ของสำนักงานสถิติ จังหวัดสิงห์บุรี (2548) ตั้งอยู่ทางภาคกลางตอนบน อยู่ห่างจากกรุงเทพมหานครไปทาง ทิศเหนือตามเส้นทางหลวงแผ่นดินถนนสายเอเชีย เลขที่ 32 เป็นระยะทาง 144 กิโลเมตร มีเนื้อที่ทั้งสิ้น 822.478 ตารางกิโลเมตร หรือ 514,049 ไร่ มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัด ไกล่เคียง 5 จังหวัด คือทิศเหนือติดต่อกับจังหวัดชัยนาท จังหวัดนครสวรรค์ ทิศใต้ติดต่อกับ จังหวัดอ่างทอง ทิศตะวันออกติดต่อกับจังหวัดลพบุรี ทิศตะวันตกติดต่อกับจังหวัดชัยนาท และจังหวัดสุพรรณบุรี

1.1.2 ขนาดและลักษณะการปกครอง

จังหวัดสิงห์บุรี แบ่งเขตการปกครองเป็น 6 อำเภอ สำนักงานสถิติ จังหวัดสิงห์บุรี ปี 2550) 43 ตำบล 364 หมู่บ้าน อยู่ในเขตการปกครองส่วนท้องถิ่น 7 เทศบาล 38 องค์การบริหารส่วนตำบล ดังนี้

1) อำเภอเมืองสิงห์บุรี	มี 8 ตำบล 58 หมู่บ้าน
2) อำเภอบางระจัน	มี 8 ตำบล 77 หมู่บ้าน
3) อำเภอกำแพงบางระจัน	มี 6 ตำบล 59 หมู่บ้าน
4) อำเภอพรหมบุรี	มี 7 ตำบล 42 หมู่บ้าน
5) อำเภอท่าช้าง	มี 4 ตำบล 23 หมู่บ้าน
6) อำเภออินทร์บุรี	มี 10 ตำบล 105 หมู่บ้าน

2. สภาพสังคม

2.1 ประชากร

ประชากรในจังหวัดสิงห์บุรี ส่วนใหญ่เป็นเชื้อชาติไทย รองลงมาเป็นเชื้อชาติ จีน อาศัยอยู่ในบริเวณตัวเมืองสิงห์บุรี ส่วนชนกลุ่มน้อยคือลาวและญวน อาศัยอยู่มากที่อำเภอ อินทร์บุรี และอำเภอพรหมบุรี

จากรายงานสถิติจำนวนประชากรและบ้าน ในจังหวัดสิงห์บุรี ณ วันที่ 31 เดือนธันวาคม 2550 ตามประกาศสำนักทะเบียนกลาง กรมการปกครอง วันที่ 29 มกราคม 2551 เรื่องจำนวนราษฎรทั่วราชอาณาจักร ได้มีการจำแนกจำนวนประชากรและจำนวนบ้าน ออกเป็นรายอำเภอและเทศบาลตำบล ตามตาราง 1 ดังนี้

ตาราง 1 จำนวนประชากรและบ้าน จังหวัดสิงห์บุรี

อำเภอ / ตำบล	ชาย	หญิง	รวม	จำนวนบ้าน
อำเภอเมืองสิงห์บุรี	17,065	19,010	36,075	10,580
อำเภอบางระจัน	9,556	10,089	19,645	6,017
อำเภอก่ายบางระจัน	12,538	13,446	25,984	7,290
อำเภอพรหมบุรี	8,421	9,203	17,624	5,190
อำเภอท่าช้าง	2,637	2,973	5,610	1,550
อำเภออินทร์บุรี	25,082	26,990	52,072	14,748
เทศบาลตำบลอินทร์บุรี	2,731	2,968	5,699	2,080
เทศบาลตำบลดอนสมอ	4,609	4,957	9,566	2,915
เทศบาลตำบลปากบาง	1,513	1,657	3,170	970
เทศบาลตำบลบางน้ำเชี่ยว	1,664	1,848	3,512	1,126
เทศบาลตำบลโพสังโฆ	1,073	1,204	2,277	715
เทศบาลตำบลสิงห์	7,218	8,009	15,227	4,742
เทศบาลเมืองสิงห์บุรี	9,059	10,133	19,192	7,856
รวม	103,166	112,487	215,653	65,779

ที่มา : ประกาศสำนักทะเบียนกลาง กรมการปกครอง ลงวันที่ 29 มกราคม 2551 เรื่อง
จำนวนราษฎรทั่วราชอาณาจักร

2.2 อาชีพ

ประชาชนในจังหวัดสิงห์บุรีส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม จำแนก
ออกเป็น 2 ชนิด คือ การกสิกรรม และการเลี้ยงสัตว์

2.2.1 การกสิกรรม พืชเศรษฐกิจที่ปลูกได้แก่

1) ข้าว เป็นพืชเศรษฐกิจของจังหวัดสิงห์บุรี ซึ่งปลูกกันทุกอำเภอ
เนื่องจากพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มมีน้ำท่วมถึง ความอุดมสมบูรณ์ของดินและระบบการชลประทานที่
ครอบคลุมพื้นที่ของจังหวัดสิงห์บุรี ทำให้สามารถทำนาได้ปีละหลายครั้ง

2) อ้อย เป็นพืชไร่ที่สำคัญรองจากข้าวปลูกมากที่อำเภอบางระจัน
และอำเภอก่ายบางระจัน

3) ไม้ผล มีพื้นที่ปลูกมากเป็นอันดับ 3 รองจากข้าวและอ้อยมีการ
ปลูกอยู่ทั่วไปทุกอำเภอ ปลูกมากที่อำเภอบางระจัน อำเภอท่าช้าง อำเภอเมืองสิงห์บุรี ไม้ผลที่
สำคัญได้แก่มะม่วง มะพร้าว ส้มโอ กระท้อน น้อยหน่า มะไฟ ขนุน ชมพู่ ฝรั่ง ละมุด ฯลฯ

4) พืชไร่ มีพื้นที่ปลูกที่อำเภอบางระจัน อำเภอค่ายบางระจัน อำเภอพรหมบุรี พืชไร่ที่สำคัญได้แก่ ถั่วเขียว ถั่วลิสง เผือก ข้าวโพด ถั่วเหลือง แดงโม ฯลฯ

2.2.2 การเลี้ยงสัตว์เป็นอาชีพรองจากการทำกสิกรรม ส่วนใหญ่เลี้ยงภายในครัวเรือนเพื่อรับประทานและจำหน่ายไม่นิยมเลี้ยงไว้ใช้งาน สัตว์ที่เลี้ยงกันเป็นจำนวนมากได้แก่ ปลา ไก่ เป็ด หมู โค ห่าน กระบือ แพะ แกะ

2.2.3 อุตสาหกรรม การอุตสาหกรรมในจังหวัดสิงห์บุรีเป็นอุตสาหกรรมขนาดเล็กทำกันในครอบครัว โดยมากเป็นอุตสาหกรรมแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร โรงงานอุตสาหกรรมที่มีมากที่สุดได้แก่โรงสีข้าว โรงอิฐ ส่วนอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ใช้เงินทุนมาก ๆ มีจำนวนน้อย ไม่กี่โรงงาน เช่น โรงงานน้ำตาล โรงงานผลิตกระดาษ โรงงานเซรามิค ฯลฯ ปัจจุบันจังหวัดสิงห์บุรีได้รับการส่งเสริมการลงทุนจาก บีโอไอ เขต3 เพื่อนำมาจัดตั้งและพัฒนาโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดสิงห์บุรีให้มีความเจริญก้าวหน้า อำเภอที่มีโรงงานอุตสาหกรรมมากได้แก่ อำเภอพรหมบุรี อำเภอเมืองสิงห์บุรี อำเภอบางระจัน อำเภออินทร์บุรี และอำเภอค่ายบางระจัน อุตสาหกรรมในครัวเรือนเป็นอาชีพที่ทำกันในครัวเรือนโดยฝึกหัดจากบรรพบุรุษ แล้วยึดเป็นอาชีพหลักหรืออาชีพรองที่สำคัญได้แก่ การปั้นหม้อที่บ้านแปง อำเภอพรหมบุรี การปั้นพระที่บ้านบางมอญ อำเภอเมืองสิงห์บุรี การจักสานที่บ้านระนาม อำเภออินทร์บุรี การเย็บที่นอน การแกะสลักไม้ การประดิษฐ์ดอกไม้จากเศษวัสดุ การแปรรูปอาหารจากเนื้อสัตว์และผักผลไม้ ซึ่งมีทั่วไปทุกอำเภอ

2.2.4 การค้าและพาณิชย์กรรม การค้าขายและพาณิชย์เป็นอาชีพที่ทำกันไม่มากนักส่วนมากเป็นการค้าขายสินค้าทางการเกษตร อาหารการกิน วัสดุก่อสร้าง และอื่น ๆ

2.2.5 อาชีพรับจ้างและบริการ ประชาชนที่ไม่มีที่ดินทำกินหรือมีที่ดินน้อยไม่เหมาะสมกับจำนวนคนในครอบครัว ก็จะออกไปรับจ้างขายแรงงาน เช่น รับจ้างเกี่ยวข้าว รับจ้าง ทำนา หรือแม้แต่ออกไปขายแรงงานยังต่างประเทศซึ่งทำให้มีรายได้เข้าสู่ประเทศเป็นจำนวนมาก

2.3 การคมนาคม จังหวัดสิงห์บุรีมีเส้นทางคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบก ดังนี้ ทางน้ำ แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางเดินเรือได้ตลอดปี เป็นเส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ ผ่านจังหวัดพระนครศรีอยุธยา จังหวัดอ่างทอง จังหวัดสิงห์บุรี จังหวัดชัยนาท บรรจบจังหวัดนครสวรรค์ ส่วนแม่น้ำน้อยใช้เป็นเส้นทางคมนาคมเดินเรือได้เป็นระยะสั้น ๆ จากกรุงเทพฯ ถึงจังหวัดชัยนาทผ่านอำเภอในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา อ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท แต่ในปัจจุบันการคมนาคมทางเรือมีการใช้น้อย เพราะเสียเวลาในการเดินทางมาก กอปรกับการคมนาคมขนส่งทางรถยนต์มีความสะดวกและรวดเร็วกว่า การคมนาคมทางเรือจึงใช้น้อย แต่ก็ยังมีใช้บ้างเล็กน้อยในการขนส่งสินค้าเกษตรและอุตสาหกรรม ทางหลวงแผ่นดินได้แก่ ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 32 (ถนนสายเอเชีย) เป็นทางหลวงแผ่นดินที่เริ่มต้นจากอำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผ่านอำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง อำเภอพรหมบุรี

อำเภอเมืองสิงห์บุรี อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี จังหวัดชัยนาท และ อำเภอพยุหะคีรี
จังหวัดนครสวรรค์

บริบทเครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP จังหวัดสิงห์บุรี

1. ความเป็นมาของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (One Tambon One Product หรือ OTOP)

โครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (กระทรวงวัฒนธรรม, 2549, หน้า 4) หรือ OTOP เป็นโครงการที่รัฐบาลได้ดำเนินการเพื่อให้แต่ละชุมชนได้ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยรัฐพร้อมที่จะช่วยเหลือในด้านความรู้สมัยใหม่ และการบริหารจัดการเพื่อเชื่อมโยงสินค้าจากชุมชนสู่ตลาดทั้งในประเทศและต่างประเทศด้วยระบบร้านค้าเครือข่าย และอินเทอร์เน็ต เพื่อส่งเสริมและสนับสนุนกระบวนการพัฒนาท้องถิ่น สร้างชุมชนให้เข้มแข็ง พึ่งตนเองได้ ให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการสร้างรายได้ด้วยการนำทรัพยากร ภูมิปัญญาในท้องถิ่นมาพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์และบริการที่มีคุณภาพ มีจุดเด่นและมูลค่าเพิ่ม เป็นที่ต้องการของตลาดทั้งในและต่างประเทศ

ปัจจุบันมีผลิตภัณฑ์สินค้า OTOP ออกสู่ตลาดอย่างมากมาย ซึ่งหน่วยงานต่าง ๆ ได้ส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาเพื่อให้ผลิตภัณฑ์เหล่านี้ได้รับการพัฒนาสร้างสรรค์ในเรื่องรูปแบบที่มีความหลากหลายแปลกใหม่ สร้างความน่าสนใจให้ผลิตภัณฑ์มากขึ้น ในขณะที่ยังมีกลิ่นอายของท้องถิ่น ถือเป็นผลิตภัณฑ์ที่ไม่ได้หมายถึงตัวสินค้าเพียงอย่างเดียวแต่เป็นกระบวนการทางความคิด รวมถึงการบริหาร การดูแลอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การรักษาภูมิปัญญาไทย การท่องเที่ยว ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี การต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่น

รัฐบาลภายใต้การนำของนายกรัฐมนตรี (พันตำรวจโททักษิณ ชินวัตร) ได้แถลงนโยบายต่อรัฐสภาในคราวเข้ารับบริหารราชการแผ่นดิน ในปี 2544 ว่า “รัฐบาลจะจัดให้มีโครงการ หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เพื่อให้แต่ละชุมชนได้ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการพัฒนาสินค้า โดยรัฐพร้อมที่จะช่วยเหลือในด้านความรู้สมัยใหม่และการบริหารจัดการเพื่อเชื่อมโยงสินค้าจากชุมชนสู่ตลาดทั้งในประเทศและต่างประเทศด้วยระบบร้านค้า เครือข่าย และอินเทอร์เน็ต” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้แต่ละชุมชนได้ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการพัฒนาสินค้า เป็นการสร้างงาน สร้างรายได้แก่ชุมชน สร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชน ส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น ส่งเสริมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของชุมชน

2. หลักการแนวคิด หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

สยมพร ลิ้มไทย (2548, หน้า 18) สอดคล้องกับศูนย์ช่วยเหลือทางวิชาการ พัฒนาชุมชน เขตที่ 1 (2547, หน้า 1) กล่าวถึงแนวคิดหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) ว่า

เป็นแนวคิดที่เน้นขบวนการสร้างรายได้จากผลิตภัณฑ์ในแต่ละหมู่บ้าน ตำบล และส่งเสริมสนับสนุนให้ท้องถิ่นสามารถสร้างสรรค์ผลิตภัณฑ์ โดยมีกิจกรรมการคิดค้นและพัฒนาผลิตภัณฑ์ทางการตลาด การผลิต การบริหารจัดการ และประยุกต์ใช้เทคโนโลยีด้านการผลิตให้มีคุณภาพเป็นที่ยอมรับและต้องการของตลาดสากล โดยท้องถิ่นต้องพึ่งตนเองเป็นหลัก หลักการพื้นฐานของ OTOP จึงประกอบด้วยหลักการ 3 ประการ ได้แก่

2.1 การส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่สากล (Local Yet Global) ผลิตภัณฑ์และบริการที่ใช้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่น ให้เป็นที่ยอมรับในระดับสากล

2.2 พึ่งตนเองและคิดอย่างสร้างสรรค์ (Self – Reliance – Creativity) ทำความฝันให้เป็นจริงด้วยกระบวนการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ โดยสร้างกิจกรรมที่อาศัยศักยภาพของท้องถิ่น

2.3 การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (Human Resource Development) พูมพักประชาชนให้ใช้ชีวิตด้วยความท้าทายและจิตวิญญาณแห่งการสร้างสรรค์

เป็นผลให้เกิดผลิตภัณฑ์ชุมชนทั้งที่เป็นการปรับปรุงผลิตภัณฑ์ที่มีอยู่เดิมและการคิดค้นสร้างผลิตภัณฑ์ใหม่ เกิดการพัฒนาอย่างมาก ตลอดจนกระบวนการทั้งคัดสรรวัตถุดิบ มาตรฐานการผลิต การพัฒนาคุณภาพ และการผลิตที่คำนึงถึงความต้องการของตลาดมากขึ้น สร้างรายได้เพิ่มกระจายสู่ทุกชุมชน

สรุปแล้วเป้าหมายหลักของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ คือ

- มาตรฐานผลิตภัณฑ์เป็นที่ยอมรับของตลาดทั้งภายในและต่างประเทศ
- พัฒนาผลิตภัณฑ์ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของชุมชน
- สร้างสรรค์ทรัพยากรบุคคลที่มีความรู้ ความสามารถให้เกิดขึ้นในชุมชน

ผลิตภัณฑ์ไม่ได้หมายถึงตัวสินค้า (Product) เพียงอย่างเดียว แต่รวมไปถึงบริการ แหล่งท่องเที่ยว ศิลปะ ประเพณี วัฒนธรรม รวมถึงวิถีชีวิตที่เป็นเอกลักษณ์โดดเด่นของชุมชนนั้นด้วย

3. วัตถุประสงค์การดำเนินโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP)

นโยบายของรัฐบาลในการดำเนินงานตามโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์(คณะอนุกรรมการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ระดับภูมิภาค, 2549 หน้า 5 – 6) ที่แถลงต่อรัฐสภาและวัตถุประสงค์การดำเนินงานโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ไว้ 5 ประการ คือ

- 3.1 สร้างงาน สร้างรายได้แก่ชุมชน
- 3.2 สร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนให้สามารถคิดเอง ทำเอง ในการพัฒนาท้องถิ่น
- 3.3 สร้างเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 3.4 ส่งเสริมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

3.5 ส่งเสริมความคิดริเริ่ม สร้างสรรค์ของชุมชนในการพัฒนาผลิตภัณฑ์ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต และวัฒนธรรมที่อ้างอิงถึงผู้ผลิตและผู้ประกอบการสินค้า OTOP

4. ความหมายของผู้ผลิตและผู้ประกอบการสินค้า OTOP

ผู้ผลิตและผู้ประกอบการสินค้า OTOP คือผู้ผลิต หรือ ผู้ประกอบการสินค้าหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) สินค้าหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) ซึ่งมีขั้นตอนการได้มา ดังนี้

4.1 ระยะแรกเริ่มต้นการดำเนินงาน OTOP ในปี พ.ศ. 2544 – 2545 ได้เน้นการจัดประชาคมตำบลเพื่อคัดเลือกผลิตภัณฑ์ OTOP โดยมีขั้นตอนการดำเนินการคัดเลือกผลิตภัณฑ์ OTOP 5 ขั้นตอนดังนี้ (คณะกรรมการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ระดับภูมิภาค, 2549, หน้า 9 – 10)

ขั้นที่ 1 เตรียมการและเผยแพร่ ทำความเข้าใจ

- กอ.นตผ. จัดทำหลักเกณฑ์การคัดเลือกผลิตภัณฑ์ OTOP
- ชี้แจงหลักเกณฑ์ทุกระดับ

ขั้นที่ 2 การจัดประชาคมตำบล เพื่อคัดเลือกผลิตภัณฑ์ OTOP

- ระดับตำบลจัดเวทีประชาคม คัดเลือกผลิตภัณฑ์ OTOP

ดีเด่น ของตำบล

- จัดทำบัญชีรายชื่อผลิตภัณฑ์ OTOP ให้ นตผ. อำเภอ

ขั้นที่ 3 ประเมินตามหลักเกณฑ์

- นตผ. อำเภอ/กิ่งอำเภอ ประเมินหาค่าคะแนน จัดลำดับ
- ส่งบัญชีผลิตภัณฑ์ OTOP ที่จัดลำดับเรียบร้อยแล้ว ให้กับ

นตผ.จังหวัด

ขั้นที่ 4 การให้ความเห็นชอบ

- นตผ.จังหวัด พิจารณาจัดลำดับผลิตภัณฑ์ ระดับจังหวัด
- ส่งบัญชีผลิตภัณฑ์ OTOP ให้ กอ.นตผ.

ขั้นที่ 5 การตรวจสอบประเมินผลิตภัณฑ์

- คณะอนุกรรมการกำหนดมาตรฐานตรวจสอบผลิตภัณฑ์ตามบัญชีผลิตภัณฑ์ระดับจังหวัด เสนอ กอ.นตผ.

- กอ.นตผ. ประกาศขึ้นบัญชีผลิตภัณฑ์ OTOP

4.2 การลงทะเบียน ผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP ประจำปี 2547 ในช่วงปี พ.ศ. 2547 – 2548 การค้นหาผลิตภัณฑ์ที่มีลักษณะเด่นของแต่ละท้องถิ่น ผู้ผลิต/ผู้ประกอบการ จะต้องลงทะเบียนเป็นผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP ด้วยตนเอง มีขั้นตอน คือ

4.2.1 กลุ่มผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ ยื่นคำร้องขอแบบฟอร์มที่กำหนด ณ ที่ว่าการอำเภอ / กิ่งอำเภอ / สำนักงานเขต

4.2.2 อำเภอ / กิ่งอำเภอ / สำนักงานเขต (กทม.) รับคำร้อง ตรวจสอบตามความครบถ้วนของข้อมูล และเอกสารประกอบ

4.2.3 อำเภอ / กิ่งอำเภอ / สำนักงานเขต (กทม.) ตรวจสอบกลิ่นรบกวนสมบัติของผู้ยื่นคำร้องและผลิตภัณฑ์ และเสนอความเห็นการตรวจสอบแก่ประธาน นตผ. อำเภอ/กิ่งอำเภอ/ผอ.เขต (กทม.)

4.2.4 ประธาน นตผ.อำเภอ / กิ่งอำเภอ / ผอ.เขต (กทม.) พิจารณาการรับลงทะเบียน ที่ว่าการอำเภอ / สำนักงานเขต (กทม.)

4.3 การสำรวจและลงทะเบียน ผู้ผลิต/ ผู้ประกอบการ OTOP ประจำปี 2549 ดำเนินการโดยให้มีการสำรวจข้อมูลผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP รายเดิม ที่เคยลงทะเบียนแล้วในปี 2547 และยังคงดำเนินงานอยู่ กับ ประชาสัมพันธ์ให้ผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP ที่ยังไม่ได้ลงทะเบียน มาทำการลงทะเบียนเป็นผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP ซึ่งได้ให้คำจำกัดความของการสำรวจและลงทะเบียน ดังนี้ (กรมการพัฒนาชุมชน, 2549 ก, หน้า 5)

4.3.1 การสำรวจ หมายถึง การสำรวจผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP เดิม ที่เคยลงทะเบียนเมื่อ ปี พ.ศ. 2547

4.3.2 การลงทะเบียน หมายถึง การรับลงทะเบียน ผู้ผลิต / ผู้ประกอบการในปี 2549 สำหรับผู้ที่ยังไม่เคยลงทะเบียนเป็นผู้ประกอบการ OTOP เลย

4.3.3 ผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP แบ่งเป็น

1) กลุ่มผู้ผลิตชุมชน หมายถึง กลุ่มคนที่รวมตัวกันเป็นกลุ่มในชุมชน ผลิตสินค้าที่แสดงความเป็นไทย และ สมาชิกในกลุ่มร่วมกันผลิต ร่วมกันบริหารจัดการ และร่วมรับผล ประโยชน์ เช่น กลุ่มผู้ผลิตชุมชนที่จดทะเบียนอย่างเป็นทางการ ได้แก่ สมาคม สหกรณ์ มูลนิธิ กลุ่มผู้ผลิตชุมชนที่ไม่จดทะเบียนอย่างเป็นทางการ ได้แก่ กลุ่ม ชมรม

2) ผู้ผลิตชุมชนที่เป็นเจ้าของรายเดียว หมายถึง บุคคลใดบุคคลหนึ่งในชุมชนที่ผลิตสินค้าที่แสดงความเป็นไทยหรือภูมิปัญญาไทย และมีความเชื่อมโยงกับชุมชนในข้อใดข้อหนึ่ง ได้แก่ การที่ชุมชนมีส่วนร่วมในการผลิต หรือมีการจ้างแรงงานในชุมชน หรือมีการใช้วัตถุดิบในชุมชน หรือมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการ หรือมีส่วนร่วมในการได้รับผลประโยชน์

3) ผู้ผลิตที่เป็นวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม หมายถึง ผู้ผลิต/ผู้ประกอบการที่จดทะเบียนเป็นนิติบุคคล ได้แก่ บริษัทจำกัด ห้างหุ้นส่วนสามัญ ซึ่งผลิตสินค้าที่แสดงความเป็นไทย หรือภูมิปัญญาไทยและมีความเชื่อมโยงกับชุมชนในข้อใดข้อหนึ่ง ได้แก่ การที่ชุมชนมีส่วนร่วมในการผลิต/จ้างแรงงานในชุมชน/ใช้วัตถุดิบในชุมชน หรือมี

ส่วนร่วมในการบริหารการจัดการหรือมีส่วนร่วมได้รับผลประโยชน์ โดยมีสินทรัพย์ลงทุน รวมกันมากกว่า 5 ล้านบาท

4.4 การแบ่งประเภทผลิตภัณฑ์ (กรมการพัฒนาชุมชน, 2549 ก, หน้า 7 - 8) การสำรวจและลงทะเบียนผู้ผลิตและผู้ประกอบการ OTOP ในปี พ.ศ. 2549 ได้แบ่งผลิตภัณฑ์ ออกเป็น 5 ประเภท ดังนี้

4.4.1 ประเภทอาหาร หมายถึงผลผลิตทางการเกษตรและอาหารแปรรูป ซึ่งได้รับมาตรฐานอาหารและยา. , GAP, GMP, HACCP, Qmark , มผช. , มอก. , มาตรฐาน เกษตรอินทรีย์ , ฮาラル และมีบรรจุภัณฑ์ เพื่อการจำหน่ายทั่วไป แบ่งเป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

1) ผลผลิตทางการเกษตรที่บริโภค เช่น พืชผัก ผลไม้ เป็นต้น
2) ผลผลิตทางการเกษตรที่เป็นวัตถุดิบและผ่านกระบวนการแปรรูปเบื้องต้น เช่น ข้าวสาร เนื้อสัตว์สด อาหารประมงสด

3) อาหารแปรรูปกึ่งสำเร็จรูป / สำเร็จรูป

4.4.2 ประเภทเครื่องดื่มน หมายถึง ผลิตภัณฑ์ประเภทเครื่องดื่มที่มี แอลกอฮอล์ เช่น สุราแช่ สุรากลั่น สาโท อุ ไวน์ เหล้าขาว 35 – 40 ดีกรี เป็นต้น และ เครื่องดื่มที่ไม่มีแอลกอฮอล์ ได้แก่ ผลิตภัณฑ์เครื่องดื่มประเภทพร้อมดื่ม ผลิตภัณฑ์ประเภทขง ละลาย และผลิตภัณฑ์ประเภทขง เช่น ขิงผงสำเร็จรูป น้ำผลไม้ น้ำสมุนไพร มะตูมผง และ ผลิตภัณฑ์ประเภทขง เช่น ชาจีน ชาใบหม่อน เป็นต้น แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ดังนี้

- 1) เครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์
- 2) เครื่องดื่มที่ไม่มีแอลกอฮอล์

4.4.3 ประเภทผ้า เครื่องแต่งกาย หมายถึง ผ้าทอและผ้าถักจากเส้นใย ธรรมชาติ หรือเส้นใยสังเคราะห์ ผลิตภัณฑ์ประเภทเสื้อผ้า เครื่องประดับตกแต่งร่างกาย จากวัสดุทุกประเภทแบ่งเป็น 2 กลุ่ม ดังนี้

1) ผ้า หมายถึง ผลิตภัณฑ์ผ้าผืนที่ทำจากเส้นใย เส้นด้าย นำมาทอถักเป็นผืนมีลวดลายเกิดจากโครงสร้างการทอหรือถักสำเร็จบนผืนผ้าทำด้วยมือ หรือเครื่องจักรรวม ถึงผลิตภัณฑ์ที่ทำจากผ้า และ เครื่องนุ่งห่มซึ่งเป็นเส้นใยธรรมชาติและเส้น ใยสังเคราะห์ สิ่งทอ และผลิตภัณฑ์ที่ทำจากผ้าเป็นหลัก และมีวัสดุอื่นๆ เป็นองค์ประกอบผสม

2) เครื่องแต่งกาย หมายถึง ผลิตภัณฑ์ที่ใช้ประดับตกแต่ง ร่างกายจากวัสดุทุกประเภทเพื่อประโยชน์ใช้สอยและความสวยงาม

4.4.4 ประเภทของใช้ ของตกแต่ง ของที่ระลึก หมายถึง ผลิตภัณฑ์ ที่มีไว้ใช้หรือตกแต่งประดับในบ้าน สถานที่ต่างๆ เครื่องใช้สอย หรือเครื่องเรือน ที่มีวัตถุประสงค์ เพื่อการใช้สอย ตกแต่งหรือให้เป็นของขวัญ รวมทั้งสิ่งประดิษฐ์ที่สะท้อนวิถีชีวิต ภูมิปัญญา ท้องถิ่น และวัฒนธรรมท้องถิ่น ทั้งนี้ ไม่รวมถึงผลิตภัณฑ์ที่ใช้หรือประดับตกแต่งร่างกาย และ

สินค้านั้นต้องไม่ผลิตโดยเครื่องจักรอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ในลักษณะของโรงงานที่ใช้เครื่องจักรเป็นหลัก ใช้แรงงานคนเสริมโดยไม่ใช้ฝีมือการผลิตของคน

4.4.5 ประเภทสมุนไพรที่ไม่ใช่อาหาร คือ ผลิตภัณฑ์จากสมุนไพร หรือ มีสมุนไพรเป็นส่วนประกอบ ใช้ประโยชน์และส่งผลต่อสุขภาพ ได้แก่ ยาจากสมุนไพร เครื่องสำอางสมุนไพร วัตถุอันตรายที่ใช้ในบ้านเรือน เช่น น้ำยาล้างจานจากสมุนไพร สมุนไพรไล่หรือกำจัดแมลง และผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรที่ใช้ทางการแพทย์ แบ่งเป็น 3 กลุ่ม

- 1) ยาจากสมุนไพร
- 2) เครื่องสำอางสมุนไพร
- 3) วัตถุอันตรายที่ใช้ในบ้านเรือน

5. ผู้ผลิต/ผู้ประกอบการสินค้า OTOP จังหวัดสิงห์บุรี

จังหวัดสิงห์บุรี ได้ดำเนินการให้มีการสำรวจและลงทะเบียนผู้ผลิตและผู้ประกอบการ OTOP ในระหว่างวันที่ 15 เมษายน ถึง 22 พฤษภาคม 2549 โดยใช้ฐานข้อมูลผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP ในปี พ.ศ. 2547 เป็นหลัก ด้วยการให้มีการสำรวจข้อมูลผู้ผลิต / ผู้ประกอบการเดิมที่เคยลงทะเบียนแล้วในปี 2547 และยังคงดำเนินงานอยู่ ควบคู่ไปกับการประชาสัมพันธ์ให้ผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP ที่ยังไม่ได้ลงทะเบียน มาลงทะเบียนเป็นผู้ผลิต / ผู้ประกอบการ OTOP ปรากฏว่ามีจำนวนผู้ผลิตและผู้ประกอบการสินค้า OTOP ที่ลงทะเบียน ในปี 2549 จำนวน 206 ราย (สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดสิงห์บุรี, 2549)

5.1 แยกเป็นประเภทของผู้ผลิต/ผู้ประกอบการสินค้า OTOP ได้ดังนี้

5.1.1 ผู้ประกอบการประเภทชุมชน	123 ราย
5.1.2 ผู้ประกอบการรายเดี่ยว	83 ราย

5.2 แยกเป็นประเภทของผลิตภัณฑ์ ดังนี้

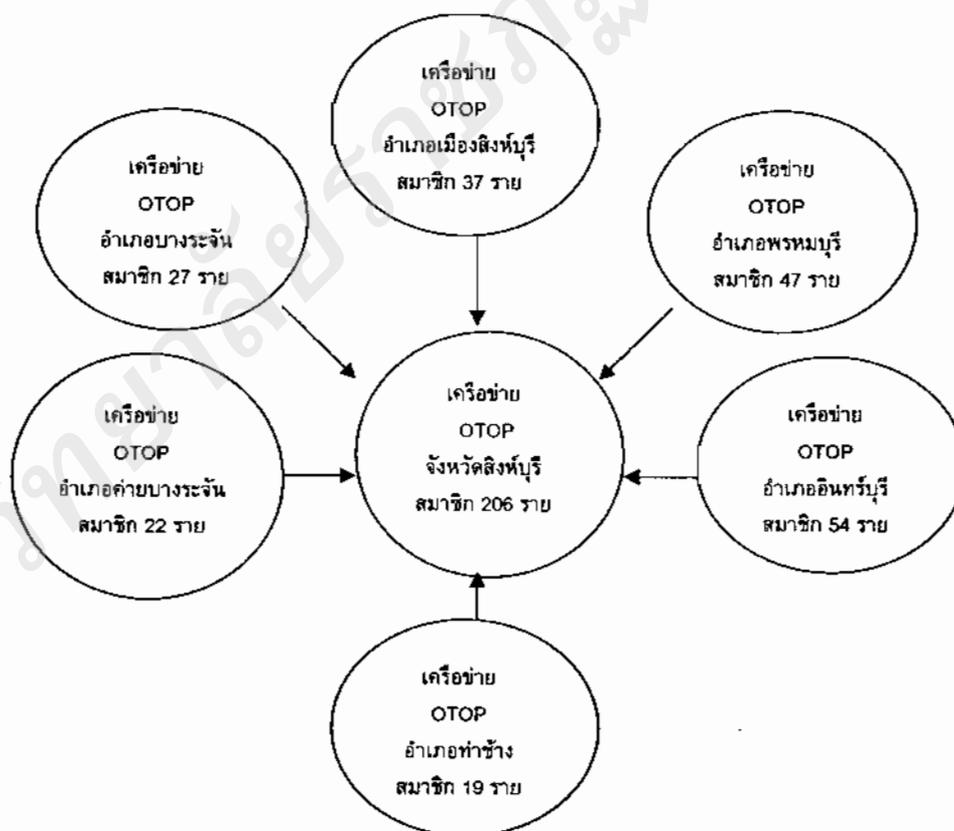
5.2.1 อาหาร	109 ราย
5.2.2 เครื่องดื่ม	15 ราย
5.2.3 ผ้าและเครื่องแต่งกาย	5 ราย
5.2.4 ของใช้ ของตกแต่ง ของที่ระลึก	70 ราย
5.2.5 สมุนไพรที่ไม่ใช่อาหาร	7 ราย

5.3 แยกเป็นรายอำเภอ 6 อำเภอ ดังนี้

5.3.1 อำเภอเมืองสิงห์บุรี	37 ราย
5.3.2 อำเภอบางระจัน	27 ราย
5.3.3 อำเภอค่ายบางระจัน	22 ราย
5.3.4 อำเภอพรหมบุรี	47 ราย
5.3.5 อำเภอท่าช้าง	19 ราย
5.3.6 อำเภออินทร์บุรี	54 ราย

6. เครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP จังหวัดสิงห์บุรี

จังหวัดสิงห์บุรี ดำเนินการเครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP ระดับจังหวัด ตามแนวทางของกรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย ในปี 2547 โดยให้เครือข่ายผู้ผลิต/ผู้ประกอบการ OTOP ในแต่ละอำเภอ มาประชุมเพื่อคัดเลือกคณะกรรมการเครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP ระดับจังหวัด มีโครงสร้างเครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP ระดับจังหวัด ในปัจจุบันตามภาพ 2 และ รายชื่อคณะกรรมการเครือข่าย ตามตาราง 2

ภาพ 2 โครงสร้างเครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP จังหวัดสิงห์บุรี

ที่มา : สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดสิงห์บุรี (2550)

ตาราง 2 รายชื่อคณะกรรมการเครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP จังหวัดสิงห์บุรี

ลำดับที่	ชื่อ - นามสกุล	ตำแหน่ง
1	นายพินิต เกตุแก้ว	ประธานเครือข่าย
2	นายสมบัติ พรเจริญ	รองประธานเครือข่าย
3	นางสาวชนิษฐา เมฆสุด	เลขานุการ

ตาราง 2 (ต่อ)

ลำดับที่	ชื่อ - นามสกุล	ตำแหน่ง
4	นางทวาย น้อยประไพ	เหรียญก
5	นางอรรพรรณ จันทร์นฤมิตร	ด้านการตลาด
6	นางศรีนวล แจ้งกระจ่าง	ด้านการผลิตและพัฒนาการผลิต
7	นางเสาวนีย์ เสวกวิหारी	ด้านการประสานงานและประชาสัมพันธ์
8	นางวรวรรณ ตาบโกไสย์	ดำเนินงานเยาวชน
9	นางฉวีวรรณ ชัชชลิตสกุล	กรรมการ
10	นางชวนพิศ ศรีอร่าม	กรรมการ
11	นางสาวฉิมพร เสาวนา	กรรมการ
12	นางสาวจิราพร นัตพา	กรรมการ
13	นางสาวสุวรรณา ปานบุญ	กรรมการ
14	นางสาวศศิวรรณ ชันทอง	กรรมการ
15	นางอารมณี กาญจนวัฒน์กุล	กรรมการ
16	นางสาวนงนภัส เสนพลรัง	กรรมการ
17	นางอารีย์รัตน์ คชาวุช	กรรมการ
18	นางสมใจ บ่ายเที่ยง	กรรมการ
19	นางบุญลือ ทรวดทรง	กรรมการ
20	นางผ่องเพ็ญ ตั้งเจริญ	กรรมการ
21	นายเจษฎา พรหมมาศ	กรรมการ
22	นายพัชดล ดุลยสิงห์	กรรมการ

ที่มา : สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดสิงห์บุรี (2550)

สรุป โครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เป็นโครงการที่รัฐบาลกำหนดขึ้นเพื่อส่งเสริมการสร้างงานสร้างรายได้ และความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน โดยส่งเสริมให้คนในชุมชนได้นำวัตถุดิบที่มีอยู่ผสมผสานกับภูมิปัญญาท้องถิ่น พัฒนาให้เป็นผลิตภัณฑ์ ที่ตรงความต้องการของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทั้งนี้ต้องสอดคล้องมีความเป็นเอกลักษณ์กับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชน ผลิตภัณฑ์เหล่านี้ไม่ได้หมายถึงตัวสินค้าเพียงอย่างเดียวแต่เป็นกระบวนการทางความคิด รวมถึงการบริหาร การดูแลอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การรักษาภูมิปัญญาไทย การท่องเที่ยว ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี การต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่น กรมการพัฒนาชุมชนได้สนับสนุนการจัดตั้งเครือข่ายผู้ประกอบการ OTOP

พร้อมกำหนดรูปแบบโครงสร้าง แนวทาง วิธีการดำเนินงาน และจัดทำเป็นคู่มือให้ทุกจังหวัดนำไปปฏิบัติให้เป็นไปในรูปแบบเดียวกัน เพื่อความสะดวกในเรื่องการบริหารจัดการในภาพรวมของทุกจังหวัด เขต และ กรม ซึ่งจังหวัดสิงห์บุรีได้ดำเนินการจัดตั้งเครือข่ายโครงการสร้างของกรมให้สามารถปฏิบัติงานเชื่อมโยงได้ทุกระดับ

เครือข่ายและการพัฒนาเครือข่าย

1. แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่าย

คำว่า “เครือข่าย” มีความสำคัญมากขึ้นไม่ว่าจะเป็นระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับนานาชาติ มีองค์กรจำนวนมากตระหนักว่า “เครือข่าย” เป็นเครื่องมือที่มีคุณค่าในการพัฒนา แต่เครือข่ายคืออะไร เครือข่ายทำงานอย่างไร ทำไมบางเครือข่ายประสบความสำเร็จ บางเครือข่ายไม่ประสบความสำเร็จ เครือข่ายเมื่อสร้างขึ้นมาแล้วจะทำหน้าที่อย่างไร ชุมชนจะได้ประโยชน์อะไรบ้าง ล้วนแต่เป็นคำถามที่ยังต้องการกระบวนการค้นหาคำตอบอีกมาก (กรมการพัฒนาชุมชน, 2547, หน้า 1)

2. ความหมายของเครือข่าย

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2542, หน้า 184) ไม่ปรากฏคำอธิบายความหมายของคำว่า “เครือข่าย” แต่มีคำอธิบายความหมายของคำว่า “ข่ายงาน” ว่าเป็นวงงานที่อยู่ในความควบคุมและประสานงานกัน

กาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 66) ได้ให้คำจำกัดความของเครือข่ายไว้ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Networks” โดย Net คือตาข่ายที่โยงใยถึงกันและพร้อมที่จะปฏิบัติงานเมื่อต้องการใช้งานดังนั้น ความหมายของเครือข่ายจึงหมายถึง รูปแบบหนึ่งของการประสานงานบุคคล กลุ่มหรือองค์กรที่ต่างก็มีทรัพยากรของตนเอง มีเป้าหมาย วิธีการทำงานและมีกลุ่มเป้าหมายของตัวเอง ซึ่งทำงานนานสมควร แม้อาจจะไม่มีกิจกรรมร่วมกันอย่างสม่ำเสมอก็ตาม แต่ก็มีรางวัลรากฐานเอาไว้ (เปรียบเหมือนมีสายโทรศัพท์ต่อไว้) เมื่อฝ่ายหนึ่งมีความต้องการที่จะขอความช่วยเหลือ หรือขอความร่วมมือจากกลุ่มอื่น เพื่อแก้ปัญหา ก็สามารถติดต่อไปได้

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543, หน้า 20) ได้ให้ความหมายของคำว่า “เครือข่าย” การที่ปัจเจกบุคคล องค์กร หน่วยงาน หรือสถาบันใด ๆ ได้ตกลงที่จะประสานเชื่อมโยงเข้าหากัน ภายใต้วัตถุประสงค์หรือข้อตกลงอย่างใดอย่างหนึ่งร่วมกันอย่างเป็นระบบ

ชาร์ป โรบิน (2533, หน้า 5) ได้ให้คำจำกัดความ “เครือข่าย” เอาไว้ว่า คือ ระบบที่สมาชิกทั้งหลายเท่าเทียมกัน เป็นอิสระต่อกันและกัน และสามารถยืนอยู่ได้ด้วยตนเอง วิธีการทำงานของเครือข่ายจะมีพื้นฐานอยู่บนการเคารพซึ่งกันและกัน มากกว่าการเชื่อฟังปฏิบัติตามผู้ที่มีอำนาจสั่งการเป็นตัวแทนของรูปแบบบริษัทของประชาธิปไตย

ดังนั้นจากความหมายดังกล่าว พอสรุปได้ว่า เครือข่ายหมายถึง บุคคล กลุ่มบุคคล สถานศึกษา หน่วยงานหรือองค์กร มีการเชื่อมโยงกันเอง มีการปฏิสัมพันธ์กัน แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร สารสนเทศ ประสบการณ์และการปฏิบัติงานร่วมกันในการพัฒนา กลุ่มอย่างเป็นระบบ

3. รูปแบบของเครือข่าย

กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทยได้จัดทำเอกสารแนวคิด แนวทาง และ กรณีตัวอย่างในการดำเนินงานศูนย์ประสานงานเครือข่ายองค์กรชุมชน (กรมการพัฒนาชุมชน, 2547, หน้า 34) ซึ่งแยกรูปแบบและโครงสร้างการดำเนินงานเครือข่ายอย่างหลากหลาย คือ

1) เครือข่ายกิจกรรมเดียว (เช่น เครือข่ายโรงสี ตำบลคอทราย อำเภอคำย บางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี)

2) เครือข่ายกิจกรรมย่อยหลาย ๆ เครือข่าย ที่เครือข่ายกลางเป็นศูนย์ ประสานงาน/สนับสนุนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และการทำกิจกรรมร่วมกัน (เช่น เครือข่ายพราน บุญ อำเภอแสวงหา จังหวัดอ่างทอง เครือข่ายองค์กรชุมชนตำบลหนองปลาไหล อำเภอวัง ทราย จังหวัดพิจิตร เครือข่ายประชาพัฒนา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดมหาสารคาม)

3) เครือข่ายเชิงประเด็น (เช่น เครือข่ายพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนท่าสะท้อน จังหวัดสุราษฎร์ธานี)

4) เครือข่ายกิจกรรม/ประเด็นหลายเครือข่ายในระดับตำบล ซึ่งยังไม่มี การเชื่อมโยงกันเป็นข่ายใหญ่ (เช่น เครือข่าย ตำบลป่าซาง กิ่งอำเภอเวียงเชียงรุ้ง จังหวัด เชียงราย)

5) เครือข่ายที่เกิดจากกลุ่มทางศาสนาและวัฒนธรรมชุมชน (เช่น เครือข่าย ตำบลพร่อน อำเภอเมือง จังหวัดยะลา)

ชนิภูธา กาญจนรังสีนนท์ และคณะ. (2548 , หน้า 46) แบ่งรูปแบบของเครือข่าย ออกเป็นประเภท ดังนี้

1) เครือข่ายตามประเด็นปัญหาที่สนใจร่วมกัน (เช่น เครือข่ายทางเศรษฐกิจ เครือข่ายเกษตรกร ฯลฯ)

2) เครือข่ายพื้นที่ตามเขตปกครอง (เช่น เครือข่ายองค์กรชุมชน ระดับตำบล อำเภอ จังหวัด ฯ)

3) เครือข่ายพื้นที่ตามเขตภูมิศาสตร์ (เช่น เครือข่ายลุ่มน้ำ)

4) เครือข่ายวัฒนธรรม (เช่น เครือข่ายปู่สอนหลาน)

4 วิธีสร้างและพัฒนาเครือข่าย

เครือข่ายเป็นเครื่องมือชนิดหนึ่งในการทำงานพัฒนาของนักพัฒนาที่ถูกนำมาใช้ อย่างกว้างขวางในปัจจุบัน และเป็นสิ่งที่ชาวบ้านยอมรับและเข้าใจง่าย ดังที่กาญจนนา แก้วเทพ (2538, หน้า 67) ได้ให้เหตุผลว่าการที่ชาวบ้านยอมรับเรื่องเครือข่ายเพราะว่าแนวคิดและ

วิธีการปฏิบัติเรื่องเครือข่ายนั้นเป็นสิ่งที่มียุแล้วในวัฒนธรรมชุมชน วิธีการสร้างเครือข่ายของประชาชนจะเป็นไปได้โดยวิธีการธรรมชาติ ตามปกติเวลาที่เกิดวิกฤตการณ์ชาวบ้านก็จะรวมตัวกันเป็นกลุ่มเฉพาะกิจเพื่อแก้ ปัญหาเฉพาะหน้าอยู่แล้วเป้าหมายของเครือข่าย จึงเพื่อการอยู่รอดและพึ่งพิง ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในกลุ่มชนตลอดจนถึงนอกชุมชนด้วย ส่วนภาครัฐ จากการศึกษาเอกสารพบว่าหน่วยงานที่มีการตื่นตัวในเรื่องการสร้างเครือข่าย คือ หน่วยงานของกรมการศึกษานอกโรงเรียนที่พูดถึงการศึกษาที่มากกว่าการนั่งในห้องเรียน แต่เป็นการศึกษาที่เป็นจริง ๆ ของมนุษย์ เป็นการจัดระบบการศึกษาแบบองค์รวมมีการขยายตัวไปในส่วนต่าง ๆ ร่วมกันเป็นภาคีการพัฒนาเพื่อเป้าหมายเดียวกัน ใช้ศักยภาพของแต่ละส่วนที่มีสร้างพลังให้กันและกันตามแบบเครือข่าย ในทางปฏิบัติจริงโดยมากขึ้นอยู่กับนโยบายของผู้ดำเนินการทำงาน ขนิษฐา กาญจนรังสีสินธ์ และคณะ. (2548, หน้า 33) กล่าวว่า "สามารถสร้างเครือข่ายได้โดยกลุ่ม/องค์กรอาจมีความสนใจร่วมกัน ก็จะร่วมกันวางแผน กำหนดแนวทางในการส่งเสริมให้เกิดเครือข่าย โดยจัดให้แกนนำของกลุ่มต่าง ได้มาพบปะกัน โดยมีวัตถุประสงค์หลัก 2 ประการ คือ 1) เพื่อบอกเล่าเรื่องราวแลกเปลี่ยนข้อมูล และ ประสพการณ์การทำงานของแต่ละกลุ่มและสร้างการตระหนักร่วมกันเกี่ยวกับสถานการณ์การพัฒนาชุมชนของตนได้จากหลากหลายข้อมูลและหลายมุมมอง 2) เพื่อกระตุ้นให้เกิดการแลกเปลี่ยนความเห็นกันเกี่ยวกับผลประโยชน์ของการทำงานในลักษณะเครือข่าย ในการนี้สามารถเลือกใช้วิธีการที่เหมาะสมให้เกิดการพบปะอย่างต่อเนื่อง จนถึงจุดที่มีการตัดสินใจเป็นเครือข่ายกัน เพราะเห็นประโยชน์ร่วมกันและเชื่อว่าการทำงานแบบเครือข่ายจะช่วยให้มีการประสานพลังในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยการจัดทำเวทีเพื่อพูดคุยกันอย่างต่อเนื่อง ซึ่งเวทีที่มีความแตกต่างกันไปตามสถานการณ์ของแต่ละพื้นที่ เมื่อเครือข่ายองค์กรชุมชนเกิดขึ้น มีการกำหนดวัตถุประสงค์ของเครือข่าย แนวทางการทำงานร่วมกันระหว่างสมาชิกเครือข่าย และจัดทำแผนการทำงานร่วมกันแล้ว หน้าที่ในการบริหารเครือข่ายก็เป็นเรื่องของ คณะกรรมการหรือแกนประสานดังกล่าว โดยที่มิจัยสนามจะไม่เข้าไปก้าวก่าย แต่จะคอยให้การสนับสนุนและพัฒนาศักยภาพของคณะกรรมการหรือแกนประสาน เพื่อให้สามารถบริหารเครือข่ายได้ตามวัตถุประสงค์ของเครือข่ายนั้น รวมทั้งสนับสนุนให้เครือข่ายสามารถดำเนินกิจกรรมได้ตามแผนการทำงานเรื่องที่เครือข่ายส่วนใหญ่ต้องการพัฒนาได้แก่ ศักยภาพในการบริหารงาน การวิเคราะห์และพัฒนางาน การสนับสนุนและแก้ปัญหากิจกรรมให้สมาชิก การแสวงหาแหล่งทุน และการแสวงหาแหล่งสนับสนุนด้านวิชาการ

5. ประโยชน์ของเครือข่าย

กรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 7-8) หน่วยงานที่ได้สนับสนุนการทำงานในรูปแบบเครือข่าย ได้กล่าวถึงประโยชน์ของการรวมตัวกันทำงานเป็นเครือข่ายว่า สามารถช่วย แก้ไขปัญหาได้ด้วยการเปิดโอกาสให้บุคคลและองค์กรได้แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารรวมทั้ง

บทเรียนและประสบการณ์กับบุคคลหรือองค์กรอื่นที่อยู่นอกหรือในองค์กร และให้ความร่วมมือซึ่งกันและกัน ดังนี้

- 1) การได้รู้จักกันเป็นพวกเดียวกัน และเกิดความสามัคคี
- 2) การมีส่วนร่วมของทุกคนในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งด้านการพัฒนา กิจกรรมและการแก้ไขปัญหาอุปสรรคที่ซับซ้อนได้ง่ายขึ้น
- 3) เกิดพลังอำนาจการต่อรองที่สูงขึ้น
- 4) เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ที่หลากหลายร่วมกันได้อย่างกว้างขวาง ทำให้ "กล้าคิด กล้าพูด กล้าแสดงออก กล้าตัดสินใจ และกล้าดำเนินงาน"
- 5) ก่อให้เกิดการทำงานเป็นทีม และเสริมสร้างประชาธิปไตยขั้นพื้นฐาน
- 6) ทำให้กลุ่ม/องค์กร ได้รู้แนวทาง และ กล้าในการประสานงานเพื่อขอรับการสนับสนุนด้วยความมั่นใจ

7) ช่วยพัฒนากลุ่ม/องค์กรชุมชน ที่ยังไม่เข้มแข็งให้สามารถพึ่งตนเองได้ นอกจากนี้ประโยชน์ดังกล่าวแล้ว ในส่วนของเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนยังมีประโยชน์ที่จะเห็นได้เด่นชัดคือ

- 1) ช่วยเพิ่มประสิทธิภาพและคุณภาพอย่างต่อเนื่อง
- 2) ช่วยให้เกิดการแลกเปลี่ยนข้อมูลและองค์ความรู้ของสมาชิก
- 3) ช่วยลดต้นทุนของธุรกิจที่เกี่ยวข้อง
- 4) ส่งเสริมการเกิดธุรกิจใหม่และการขยายตัวของธุรกิจเดิม
- 5) ส่งเสริมการสร้างนวัตกรรม

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543, หน้า 25) ได้กล่าวเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์เครือข่าย (network utilizing) ไว้ว่า เครือข่ายที่จัดตั้งขึ้น แต่ละกลุ่มต่างก็มีเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของตนเอง อย่างไรก็ตามหากพิจารณาในเชิงมหภาค (macro view) แล้ว เครือข่ายแต่ละกลุ่มสามารถจะดำเนินบทบาทหลัก ๆ ได้ ดังที่จะนำเสนอต่อไปนี้ ยิ่งเครือข่ายใดที่สามารถเล่นบทบาทเหล่านี้ได้ครบถ้วนมากเท่าใด เครือข่ายนั้นจะยิ่งมีพลังในการเคลื่อนไหว และมีอิทธิพลต่อสังคมในวงกว้างมากขึ้นเท่านั้น

1) การใช้เครือข่ายเพื่อเป็นเวทีกลางประสานงานร่วมกัน แม้ว่าแต่ละบุคคลอาจจะมีเป้าหมายหรือผลประโยชน์ร่วมกันแต่ต่างก็อาจมีแนวทางการดำเนินงานของตนเองที่แตกต่างกันออกไปเมื่อมารวมตัวกันทำงานก็อาจเกิดความขัดแย้งระหว่างกันได้ ดังนั้นต้องมีช่องทางที่ใช้เจรจาประสานความคิดความเข้าใจระหว่างกันเครือข่ายจึงเป็นช่องทางที่ช่วยให้เกิดการประสานงานระหว่างฝ่ายต่าง ๆ ทั้งการประสานในส่วนของความรู้ความเข้าใจในวัตถุประสงค์ขอบข่าย แผนการทำงาน วิธีการทำงาน ตลอดจนแนวทางการปฏิบัติให้ไปในทิศทางเดียวกัน เพื่อ มิให้เกิดสภาพของการที่สมาชิกต่างคนต่างทำงานและทำงานซ้ำซ้อนกัน นอกจากนี้การประสานงานยังช่วยประสานความต้องการระหว่างสมาชิกภายในเครือข่ายด้วย

กันเองและระหว่างเครือข่ายกับนอกเครือข่าย การประสานงานช่วยให้รู้ว่าใครขาดอะไรและใครต้องการอะไร แต่เครือข่ายเป็นเวทีประสานงานระหว่างกันได้ก็ต่อเมื่อมีการจัดระบบการสื่อสารดังที่ได้เสนอไปแล้ว ผ่านการจัดเวทีเพื่อเสวนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างสมาชิกเครือข่าย เพื่อเปิดโอกาสให้มีการถกเถียงและกำหนดข้อตกลงระหว่างกัน ตลอดจนการสร้างวิสัยทัศน์หรือจุดมุ่งหมายร่วมกันระหว่างสมาชิกของกลุ่มหรือเครือข่ายด้วย

2) ใช้เครือข่ายเพื่อเป็นเวทีแลกเปลี่ยนสารสนเทศและความรู้ ยิ่งเครือข่ายมีอัตราการหมุนเวียนแลกเปลี่ยน (velocity of exchange) สารสนเทศและความรู้ระหว่างสมาชิกมากขึ้นเท่าใดเครือข่ายนั้นก็ยิ่งเกิดการเรียนรู้ระหว่างกันมากขึ้นเท่านั้น เพราะการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ หรือบทเรียนใหม่ ๆ ที่ค้นพบขึ้นมาจะช่วยให้เกิดการพัฒนาด้อยอดความคิดและความรู้ระหว่างสมาชิกเครือข่าย อีกทั้งยังช่วยประสานงานให้รู้ว่าปัจจุบันมีใครที่สนใจเรื่องเดียวกันบ้าง เขาทำอะไรไปแล้วบ้าง เราจะเอาบทเรียนและรูปแบบของเขามาปรับใช้ได้อย่างไร

อัตราการหมุนเวียนของการแลกเปลี่ยนขึ้นอยู่กับความสะดวกของการพบปะกันระหว่างสมาชิก ความสามารถในการเข้าถึงสารสนเทศ และประสิทธิภาพของระบบสารสนเทศเครือข่าย ซึ่งอาจจะต้องมีการจัดทำดัชนี (index) ของระบบสารสนเทศให้ง่ายต่อการสืบค้นว่าปัจจุบันใครทำอะไรไว้บ้าง ต่างประสบความสำเร็จไปแล้วมากน้อยเพียงใด

ดังนั้น เครือข่ายพึงกระทำให้สมาชิกพบปะกันให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ และให้สมาชิกสามารถเข้าถึงสารสนเทศได้ง่ายที่สุด ซึ่งอาจเป็นรูปแบบของการสัมมนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ระหว่างสมาชิกของเครือข่าย หรือการใช้จดหมายข่าว วารสารระหว่างสมาชิกในกลุ่ม การจัดทำ home page ของกลุ่ม เป็นต้น

3) การใช้เครือข่ายเพื่อเป็นเวทีแลกเปลี่ยนและระดมทรัพยากร สมาชิกของเครือข่ายสามารถแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างกันได้ หรืออาจเป็นการนำทรัพยากรที่มีอยู่ใช้ร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นบุคลากร เงินทุน สถานที่ หรือวัสดุอุปกรณ์ อาทิ แลกเปลี่ยนครูอาจารย์ และนักศึกษาระหว่างสถาบันในเครือข่าย เพื่อให้เกิดการผสมผสานทางความคิด การดึงบุคลากรจากแต่ละองค์กรมาทำกิจกรรมร่วมกัน ฯลฯ แต่ทรัพยากรที่สำคัญและมักเป็นปัญหา คือการขาดแคลนเงินทุนสนับสนุนการดำเนินงาน การระดมทุนสนับสนุนจากสมาชิกภายในก็มีความจำกัดมากในหลายกรณี ซึ่งเป็นเหตุให้กิจกรรมที่ดำเนินการอยู่ติดกัน ตรงข้ามกับเครือข่ายใดที่มีแหล่งเงินทุนหมุนเวียนเพียงพอมักจะดำเนินการได้อย่างคล่องตัว

ด้วยเหตุนี้หน่วยงานกลางต้องเข้ามาทำหน้าที่สนับสนุนด้านเงินทุนเพิ่มจากส่วนที่เครือข่ายได้ระดมจากสมาชิกในกลุ่มอยู่แล้ว โดยอาจดำเนินการประสานงานกับองค์กรระหว่างประเทศ หรือมูลนิธิในต่างประเทศ ที่มีจุดหมายเหมือนกันกับเครือข่ายนั้น หรืออาจจัดตั้ง “กองทุนเพื่อการปฏิรูปการศึกษา” เพื่อเป็นแหล่งเงินกู้ ที่เป็นทางเลือกของเครือข่ายอีกระดับหนึ่ง อีกทางหนึ่งก็อาจทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางข้อมูลข่าวสารเรื่องแหล่งเงินทุนวัสดุอุปกรณ์ และบุคลากรเพื่อให้เครือข่ายเข้ามาสืบค้นได้ โดยมีหน่วยงานกลางดำเนินการ

ประสานความร่วมมือกับหน่วยงานต่างประเทศแทนเครือข่ายก็ได้ นอกจากนี้ ก็อาจใช้วิธีสร้างระบบรับรองเครือข่าย อาทิ การออกเอกสารรับรองเครือข่าย เพื่อให้เครือข่ายสามารถนำไปใช้ขอทุนจากธุรกิจโดยตรงได้ ซึ่งเอกสารดังกล่าว ก็จะสร้างหลักประกันความมั่นใจแก่ธุรกิจใน การให้ทุนด้วย

4) การใช้เครือข่ายเพื่อเป็นเวทีร่วมสร้างสรรค์และพัฒนาความรู้ใหม่ ๆ องค์ความรู้ใหม่ ๆ จะเกิดจากเครือข่ายได้ หากมีการแลกเปลี่ยนความรู้และลงมือศึกษาค้นคว้าร่วมกันระหว่างสมาชิก ซึ่งลักษณะสำคัญขององค์ความรู้ที่ว่ได้รับ คือความรู้ที่สอดคล้องกับบริบทแวดล้อมของสังคมไทย โดยสมาชิกของเครือข่ายแต่ละคนมีทักษะในการศึกษาวิจัยด้วยตนเอง ซึ่งมีได้หมายความว่า เป็นทักษะการทำวิจัยระดับสูงที่กระบวนการมีความสลับซับซ้อนมากมายนัก แต่เป็นทักษะในการค้นหาคำตอบผ่านกระบวนการที่เป็นวิทยาศาสตร์ (scientific thinking) เป็นกระบวนการใช้เหตุผลในการค้นหาความจริงมากกว่าการหาบทสรุปโดยปราศจากการพิสูจน์ หากสมาชิกแต่ละคนมีทักษะนี้ เขาก็จะสามารถคิดค้นและแสวงหาความรู้ใหม่ ๆ ได้ด้วยตนเอง ปริมาณ ความรู้ หรือข้อค้นพบก็จะยิ่งเพิ่มขึ้นตามไปด้วย หน่วยงานที่จะมีส่วนสนับสนุนในจุดนี้ได้คือสถาบันการศึกษาในท้องถิ่น โดยอาจตั้งสถานศึกษาเหล่านี้เข้ามาเป็นสมาชิกเครือข่าย เพื่อให้สถานศึกษาเหล่านี้เล่นบทบาทในการรวบรวมและก่อร่างสร้างองค์ความรู้ของเครือข่ายขึ้นมาได้ อีกประการหนึ่งเพื่อให้การพัฒนาองค์ความรู้ใหม่ ๆ มีความเป็นรูปธรรมมากขึ้น นั่นคือ การสร้างตัวแบบ (model) ของแนวทางการปฏิรูปการศึกษาที่ประสบความสำเร็จเพื่อใช้เป็นต้นแบบ (prototype) ให้หน่วยงาน หรือ เครือข่ายอื่นนำไปประยุกต์ใช้ เช่น ตัวแบบการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการศึกษาในระบบ ตัวแบบการศึกษานอกระบบโดยใช้สื่อมวลชนท้องถิ่น หรือตัวแบบการนำครูนอกระบบ (เช่น ผู้อาวุโสในท้องถิ่น นักร้องนักแสดง สื่อมวลชน ฯลฯ) มาช่วยจัดการศึกษาเป็นต้น โดยตัวแบบนี้อาจประกอบไปด้วยปรัชญาและหลักการเบื้องหลัง เป้าหมาย รูปแบบการดำเนินงาน วิธีการดำเนินงานขั้นตอนการปฏิบัติในรายละเอียด ฯลฯ นอกจากนี้ก็ยังมีหลาย ๆ ตัวแบบ โดยให้มีระบุถึงเงื่อนไข (conditions) หรือข้อจำกัดต่าง ๆ ที่เป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละตัวแบบไว้ด้วยเพื่อให้ผู้ใช้สามารถเลือกนำไปประยุกต์ใช้โดยคำนึงถึงเงื่อนไขเหล่านั้น

5) การใช้เครือข่ายเพื่อเป็นเวทีสร้างกระแสผลักดันประเด็นใหม่ ๆ เครือข่ายสามารถที่จะเป็นผู้ที่สร้างกระแสบางเรื่อง เพื่อปลุกให้สังคมเกิดความตื่นตัวในเรื่องนั้น ๆ และอาจรวมถึงการขยายผลออกไปในวงกว้างขึ้นได้ด้วย แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นกับระดับความกว้างขวางไปในวงกว้างและความเข้มแข็งของเครือข่ายด้วย หากเครือข่ายมีความกว้างขวาง ประกอบไปด้วยคนหลากหลายกลุ่มของสังคม ก็ยิ่งเพิ่มโอกาสที่สังคมจะรับรู้ประเด็นที่เครือข่ายเคลื่อนไหวมากขึ้น เพราะเครือข่ายสามารถขยายตัวออกไปและต้องประชาชนในวงกว้างได้ยกตัวอย่างเช่น เครือข่าย "กลุ่มคนรักเมืองเพชร" ที่ประกอบไปด้วยนักธุรกิจของจังหวัด สื่อมวลชน หอการค้า สมาอุตสาหกรรม นักวิชาการ นักอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม นายธนาคาร นักร้องศิลปิน

ชลช จะเห็นได้ว่าเครือข่ายนี้ครอบคลุมกลุ่มคนหลัก ๆ ของสังคมได้ทำให้การเคลื่อนไหวไม่ว่าจะอยู่ในประเด็นใดก็เป็นที่สนใจของประชาชนในจังหวัด ดังนั้น ระดับอิทธิพลในการผลักดันประเด็นใหม่ ๆ ของเครือข่ายจึงขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญ ๆ ที่ได้แก่ ความสามารถของเครือข่ายในการครอบคลุมกลุ่มคนหลัก ๆ ของสังคมความต่อเนื่องของเครือข่ายที่ดำเนินกิจกรรมยาวนานเพียงพอ จนมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของสังคม และความเป็นเอกภาพของเครือข่ายในการร่วมมือผลักดันประเด็นใดประเด็นหนึ่งสู่สังคม

6. ปัญหาและอุปสรรคของการสร้างเครือข่าย

กรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 11) สรุปปัญหาทั่วไปในการทำงานร่วมกันเป็นเครือข่ายได้หลายประการ คือ

- 1) การขาดวัตถุประสงค์ที่ชัดเจน
- 2) ความไม่เท่าเทียมกันของสมาชิก
- 3) การครอบงำ
- 4) การขาดทรัพยากร
- 5) ข้อมูลข่าวสารผิดๆในเครือข่าย
- 6) การแทรกแซงของแหล่งทุน
- 7) ขาดการตรวจสอบด้านการเงิน
- 8) ขาดการติดตามประเมินผล

กาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 100) ได้สรุปจากกรณีการสร้างเครือข่ายสภาตำบลได้บทเรียนจาก สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทย ได้พูดถึงปัญหาและอุปสรรคในการสร้างเครือข่าย ดังนี้

- 1) สมาชิกเห็นผลประโยชน์ในวงจำกัดเฉพาะกลุ่มตน
- 2) ขาดการวิเคราะห์ความจำเป็นร่วมกันในการออกไปสัมพันธ์กับภายนอกและการช่วยเหลือผู้อื่น
- 3) การตัดสินใจขึ้นอยู่กับกลุ่มเดียว
- 4) สมาชิกยังไม่เข้าใจวัตถุประสงค์และวิธีการดำเนินงาน

วิเชียร แสงโชติ (2540, หน้า 114) กรณีเครือข่ายองค์กรชุมชน ได้ตั้งข้อสังเกตของเครือข่ายการเรียนรู้ว่า ขาดความต่อเนื่องและขาดพลัง ส่วนเครือข่ายอำนาจต่อรอง มักถูกสร้างภาพให้สาธารณะ เห็นว่าเป็นกลุ่มที่เห็นแก่ตัว เป็นเครื่องมือของนักการเมือง ทำให้ขาดความชอบธรรมในการดำเนินกิจกรรมแก้ไขปัญหาของตน และเครือข่ายอำนาจต่อรองจะต้องได้รับการต่อต้านจากผู้เสียประโยชน์และถ้าโดยเหตุผลแล้ว ผู้สูญเสียประโยชน์ไม่สามารถสู้ได้ด้วยเหตุผลก็ใช้ความรุนแรงเพื่อสลายอำนาจต่อรองของเครือข่าย

วิชัย ดันศิริ (2539, หน้า 65) ได้พูดถึงการจัดตั้งหรือส่งเสริมเครือข่ายการเรียนรู้จะต้องเชื่อมโยง และติดต่อกันได้เหมือนไฟฟ้าหรือสายโทรศัพท์ ซึ่งจะอยู่ใน

เครือข่ายประชาชนต้องสร้างพลังทั้งเครื่องส่ง ข้อมูลที่จะส่ง และเครื่องรับ สิ่งที่เป็นห่วงคือเครื่องรับ ซึ่งหมายถึงภาคประชาชนที่ต้องมีทัศนคติและแรงจูงใจที่อยากเรียนรู้ด้วย ซึ่งในความเป็นจริง ทั้ง 3 ส่วนต้องไปพร้อมกัน

เอนก นาคะบุตร (2538, หน้า 49) ได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องการเปลี่ยนแปลงไปของปัญหาที่จะรุนแรงซับซ้อนขึ้น องค์ความรู้ที่จะเป็นแบบองค์รวมมากขึ้น เพราะฉะนั้นเครือข่ายของชุมชนจะต้องปรับตัวทำองค์ความรู้การจัดการและเทคนิควิธี ซึ่งถ้าไม่ได้รับการปรับตัวที่จะเท่าทันอาจทำให้เป็นปัญหาและอุปสรรคได้ในการทำงานเครือข่าย

จากการศึกษาเอกสารพบว่าปัญหาและอุปสรรคของการสร้างเครือข่าย ยังมีในเรื่องของการประสานงาน เพราะว่าเครือข่ายจำเป็นต้องมีรูปแบบองค์กรเพื่อการประสาน ทั้งนี้เพื่อความชัดเจนและความเป็นไปได้ในการประสานงาน การขาดความต่อเนื่องกิจกรรม เนื่องจากลักษณะของเครือข่ายนั้น มีความเป็นโครงสร้างน้อยกว่ากลุ่มหรือองค์กร ทั้งยังเกิดจากรวมตัวของกลุ่มที่อยู่ห่างไกล การขาดความต่อเนื่องในกิจกรรมอาจทำให้เป็นปัญหาได้ นอกจากนี้ยังมีในส่วนของแรงจูงใจของสมาชิกที่ต้องเป็นผู้รับและผู้ให้แต่ในขณะเดียวกันถึงแม้ว่าอาจจะไม่สามารถเลือกสมาชิกที่มีคุณสมบัติครบถ้วนได้ แต่สามารถมีมาตรการสร้างสรรค้ให้เกิดความครบถ้วนสมบูรณ์ได้

สรุป จากการศึกษาแนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้ศึกษาได้ให้แนวคิดดังกล่าวมาสร้างกรอบในการอธิบาย และวิเคราะห์ความหมายจากระบบข้อมูลเบื้องต้นในการดำเนินงาน ประสานและพัฒนาเครือข่ายลักษณะแนวราบ ทั้งการประสานกับหน่วยงานที่เป็นหลักในแต่ละระดับและคณะกรรมการที่เกี่ยวข้อง สำหรับรูปแบบการดำเนินการจะเป็นไปในรูปองค์คณะบุคคล

7. แนวทางการดำเนินงานเครือข่าย OTOP

7.1 ความเป็นมาของเครือข่าย OTOP

จากที่กล่าวมาแล้วว่าวัตถุประสงค์หนึ่งของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์คือการส่งเสริมและสนับสนุนกระบวนการพัฒนาท้องถิ่น สร้างชุมชนให้เข้มแข็งพึ่งตนเองได้ให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการสร้างรายได้ด้วยการนำทรัพยากร ภูมิปัญญาในท้องถิ่นมาพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์และบริการที่มีคุณภาพ มีจุดเด่นและมูลค่าเพิ่ม เป็นที่ต้องการของตลาดทั้งในและต่างประเทศ โดยรัฐจะเข้าช่วยเหลือในด้านความรู้สมัยใหม่และการบริหารจัดการ เพื่อเชื่อมโยงสินค้าจากชุมชนสู่ตลาดทั้งในประเทศและต่างประเทศด้วยระบบร้านค้า เครือข่าย และ อินเทอร์เน็ต ตามหนังสือกรมการพัฒนาชุมชน ที่ มท 0417.2 / ว1982 ลงวันที่ 22 พฤศจิกายน 2550 เรื่อง แนวทางการดำเนินงานเครือข่าย หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (กรมการพัฒนาชุมชน, 2550 ข) กรมการพัฒนาชุมชนได้สนับสนุนให้จังหวัดจัดตั้งเครือข่าย OTOP ทุกระดับในพื้นที่ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มศักยภาพของผู้ประกอบการสินค้า OTOP ด้วยการสร้างโอกาสให้ผู้ประกอบการได้มีเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในการพัฒนาผลิตภัณฑ์ให้ได้

มาตรฐาน สามารถแข่งขันได้ในเชิงพาณิชย์ นอกจากนั้นเครือข่ายยังเป็นช่องทางที่ส่งเสริมให้มีการสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นจากรุ่นสู่รุ่น อันเป็นการอนุรักษ์องค์ความรู้ที่ได้รับการสั่งสมให้ดำรงอยู่ สามารถนำไปใช้ประโยชน์เพื่อเพิ่มมูลค่าผลิตภัณฑ์ชุมชนได้อีกทางหนึ่ง โดยให้มีการคัดเลือกคณะกรรมการเครือข่ายฯ เพื่อทำหน้าที่ประสานงาน จัดการและช่วยเหลือสมาชิก มีวาระการดำเนิน 2 ปี

7.2 บทบาทของเครือข่าย OTOP

กรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 10 - 21) ซึ่งเป็นหน่วยงานรับผิดชอบในการดำเนินงานนโยบายหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ กล่าวว่า เครือข่าย OTOP เกิดจากการรวมตัวกันระหว่างผู้ผลิต/ผู้ประกอบการ การสินค้า OTOP โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มศักยภาพของผู้ประกอบการสินค้า OTOP ด้วยการสร้างโอกาสให้ผู้ประกอบการได้มีเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในการพัฒนาการประกอบการ การพัฒนาผลิตภัณฑ์ให้มีมาตรฐานสามารถแข่งขันได้ในเชิงพาณิชย์ นอกจากนั้นเครือข่ายยังเป็นช่องทางที่ส่งเสริมให้มีการ สืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นจากรุ่นสู่รุ่น อันเป็นการอนุรักษ์องค์ความรู้ที่ได้รับการสั่งสมให้ดำรงอยู่ และสามารถนำไปใช้ประโยชน์เพื่อเพิ่มมูลค่าผลิตภัณฑ์ชุมชนได้อีกทางหนึ่ง เครือข่าย OTOP เป็นการผสมผสานระหว่างเครือข่ายกิจกรรมและเครือข่ายพื้นที่เนื่องจาก เป็นเครือข่ายของกิจกรรมประเภทผู้ประกอบการสินค้าด้วยกัน ซึ่งรวมตัวกันโดยอาศัยเขตพื้นที่เป็นศูนย์รวมเครือข่าย OTOP ทุกระดับควรมีบทบาทดังนี้

- 1) ส่งเสริมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคณะกรรมการเครือข่าย ระหว่างเครือข่าย สมาชิกเครือข่าย และกลุ่มผู้ประกอบการสินค้า OTOP
- 2) พัฒนาผลิตภัณฑ์
- 3) ส่งเสริมกิจกรรมด้านการตลาด
- 4) เสริมสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มที่เป็นสมาชิก
- 5) สร้างพลังสำรอง

7.3 โครงสร้างเครือข่าย OTOP

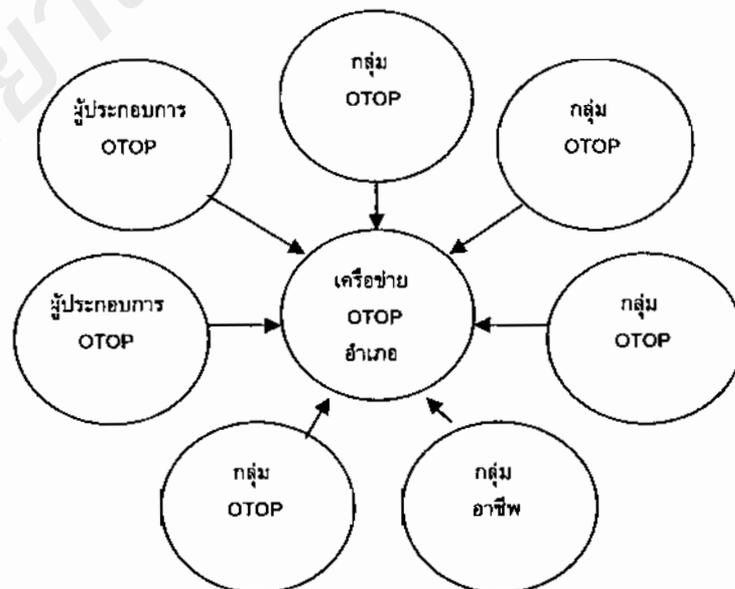
กรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 16) ได้ระดมความคิดเห็นจากผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง อันได้แก่แกนนำเครือข่ายระดับต่างๆ และเจ้าหน้าที่พัฒนาชุมชนทุกระดับ ในคราวประชุมครบรอบ 1 ปีการจัดตั้งเครือข่าย OTOP จากการระดมความคิดเห็นดังกล่าวผนวกกับการระดมความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่ในส่วนกลางได้มีการทบทวนบทบาทหน้าที่ของเครือข่าย OTOP ระดับต่าง ๆ ไว้ดังนี้

7.3.1 เครือข่าย OTOP ระดับอำเภอ

เครือข่าย OTOP ระดับอำเภอ คือ เครือข่าย OTOP ที่จัดตั้งขึ้นโดยให้มีการคัดเลือกจากผู้ผลิต/ผู้ประกอบการ OTOP และ เยววชนที่ต้องการให้เป็นผู้สืบสาน

การดำเนินงาน OTOP ในชุมชน ระดับอำเภอ ซึ่งกรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 16) ได้แยกออกเป็นรายละเอียด ดังนี้

- 1) องค์ประกอบ คือ ผู้แทนจากกลุ่ม OTOP ผู้แทนจากกลุ่มอาชีพผู้ทรงคุณวุฒิ
- 2) ตำแหน่ง
 - 2.1) ประธาน รองประธาน เลขานุการ เหรัญญิก
 - 2.2) ฝ่ายผลิต ฝ่ายการตลาด ฝ่ายประชาสัมพันธ์ อื่นๆ ตามความเหมาะสม
- 3) จำนวน ตามความเหมาะสม
- 4) วาระ 2 ปี
- 5) ระยะเวลาการจัดตั้ง เดือนสิงหาคมของทุกปี
- 6) สมาชิก ประกอบด้วยกลุ่มผู้ผลิต / ผู้ประกอบการสินค้า OTOP

ภาพ 3 โครงสร้างเครือข่าย OTOP ระดับอำเภอ ตามแนวทางของกรมการพัฒนาชุมชน ที่มา : กรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 16)

7.3.2 เครือข่าย OTOP ระดับจังหวัด

เครือข่าย OTOP ระดับจังหวัด คือ เครือข่าย OTOP ที่จัดตั้งขึ้นจากการเชื่อมโยงระหว่างเครือข่าย OTOP ระดับอำเภอทุกอำเภอ โดยให้มีการคัดเลือกคณะกรรมการ OTOP ระดับจังหวัด จากกรรมการเครือข่าย OTOP ระดับอำเภอ ซึ่งกรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 17) ได้แยกออกเป็นรายละเอียด ดังนี้

- 1) องค์ประกอบ คือ ประธานเครือข่าย OTOP ระดับอำเภอ กรรมการ

เครือข่าย OTOP ระดับอำเภอ ผู้ทรงคุณวุฒิ

2) ตำแหน่ง ประกอบด้วย รองประธาน เลขานุการ เหรัญญิก ฝ่ายผลิต ฝ่ายการตลาด ฝ่ายประชาสัมพันธ์ อื่นๆ ตามความเหมาะสม

3) จำนวน ตามความเหมาะสม

4) วาระ 2 ปี

5) ระยะเวลาการจัดตั้ง เดือนสิงหาคมของทุกปี

6) สมาชิก ประกอบด้วย เครือข่าย OTOP ระดับอำเภอ

7.4 บทบาทหน้าที่ของคณะกรรมการเครือข่าย OTOP ระดับจังหวัด

กรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 17) กำหนดบทบาทหน้าที่ของคณะกรรมการเครือข่าย OTOP ระดับจังหวัด ที่เป็นเป้าหมายของการวิจัยครั้งนี้ คือ

1) กำหนดนโยบายการดำเนินงาน

2) จัดทำแผนปฏิบัติงานประจำปี

3) จัดทำแผนข้อมูลกลุ่ม / ข้อมูลผลิตภัณฑ์

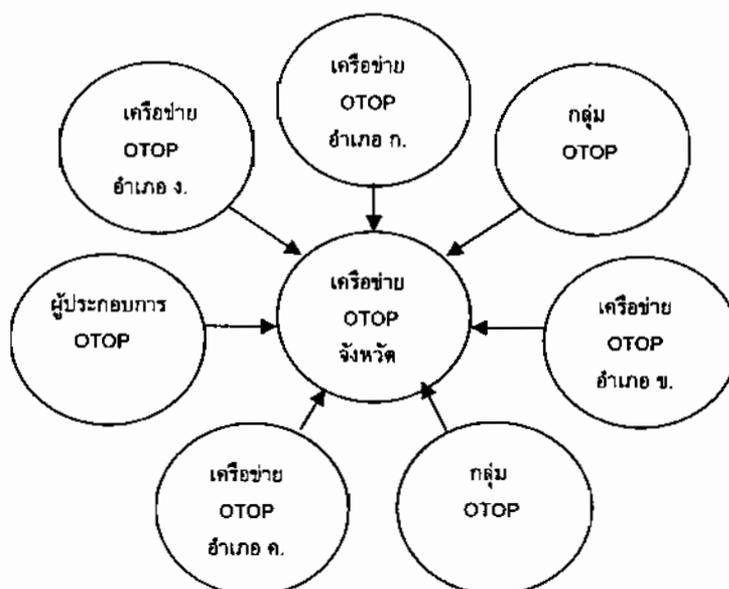
4) ส่งเสริมด้านการผลิต / การตลาด

5) จัดกิจกรรมหาทุน และกิจกรรมอื่น ๆ

6) อบรมให้ความรู้ / เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ร่วมกันระดับจังหวัด

7) ส่งเสริมพัฒนามาตรฐานผลิตภัณฑ์

8) ประชาสัมพันธ์

ภาพ 4 โครงสร้างเครือข่าย OTOP ระดับจังหวัด ตามแนวทางของกรมการพัฒนาชุมชน ที่มา : กรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 17)

7.5 การบริหารจัดการเครือข่าย

กรมการพัฒนาชุมชน (2548, หน้า 19-21) กล่าวว่า การบริหารจัดการเครือข่าย OTOP แต่ละระดับจะเข้มแข็งและสามารถดำเนินกิจกรรมตามบทบาทดังกล่าวข้างต้นได้ เครือข่าย OTOP ควรจะมีระบบการบริหารจัดการเครือข่าย ดังนี้

7.5.1 ด้านคณะกรรมการ

- 1) มีการเลือกตั้งหรือจัดตั้งคณะกรรมการที่เปิดโอกาสให้สมาชิก ผู้มีส่วนได้เสียเข้ามามีส่วนร่วม
- 2) มีการสับเปลี่ยนหมุนเวียนคณะกรรมการตามวาระ
- 3) มีการแบ่งงาน มอบหมายงานที่ชัดเจน และผู้ที่ได้รับมอบหมายได้มีโอกาสปฏิบัติหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมายอย่างแท้จริง
- 4) มีมาตรการในการสร้างผู้นำมาทดแทน
- 5) มีมาตรการจูงใจให้ผู้นำ/แกนนำเครือข่าย มีความพร้อมในการปฏิบัติหน้าที่

7.5.2 ด้านสมาชิก

- 1) ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของสมาชิก
- 2) ส่งเสริมให้สมาชิกได้รับประโยชน์อย่างทั่วถึงและเป็นธรรม

7.5.3 ด้านการบริหารเครือข่าย

- 1) จัดให้มีระเบียบข้อบังคับ ข้อตกลงของเครือข่ายที่เอื้อต่อการปฏิบัติงานและสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของเครือข่าย
- 2) ควรจัดทำแผนปฏิบัติงานของเครือข่าย ในรูปแผนระยะยาว ระยะสั้น แผนปี/แผนเดือน ตามความเหมาะสม โดยเนื้อหาของแผนปฏิบัติการเครือข่ายแต่ละระดับ จะประกอบไปด้วยแผนพัฒนาตนเองของเครือข่าย และแผนสนับสนุนสมาชิกของเครือข่าย
- 3) การประชุม ถือเป็นเครื่องมือของการบริหารเครือข่ายที่สำคัญที่สุด เครือข่ายทุกระดับต้องจัดให้มีการประชุมอย่างสม่ำเสมอ มีการกำหนดระยะเวลาการประชุมที่แน่นอน เช่น ทุกเดือน ทุก 3 เดือน หรืออื่นๆตามความเหมาะสมของแต่ละเครือข่าย แต่ต้องสม่ำเสมอ และอาจจัดให้มีการประชุมเฉพาะกิจตามสถานการณ์ได้อีกด้วย
- 4) การติดตามประเมินผลและสรุปบทเรียน เครือข่ายต้องจัดให้มีการติดตามความก้าวหน้าของกิจกรรม/โครงการที่เครือข่ายจัดให้มีขึ้น หรือที่ไปร่วมกิจกรรมกับองค์กรอื่น มีการประเมินผลและสรุปบทเรียนเพื่อทราบผลการดำเนินงานทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพ ปัญหา อุปสรรค ข้อค้นพบ และแนวทางการพัฒนาขยายผลกิจกรรมให้เหมาะสมในโอกาสต่อไป

7.5.4 ด้านทุน

- 1) มีการแสวงหาแหล่งทุนเพื่อนำมาใช้ในการบริหารจัดการ และจัดกิจกรรมเพื่อบริการแก่สมาชิก
- 2) มีระบบดูแลรักษา ใช้ประโยชน์ในเงินทุน อย่างคุ้มค่า และมีความโปร่งใส สมประโยชน์ และตรวจสอบได้

กระบวนการวางแผน

การวางแผนเป็นเรื่องที่มีมาช้านานแล้ว สมัยโบราณพ่อแม่มักจะมีการวางแผนชีวิตให้แก่ลูกๆ หรือบางครั้งจะสอนให้ลูกรู้จักวางแผนชีวิตในอนาคตเพื่อที่จะได้มีชีวิตที่ดีกว่าและจะเป็นการฝึกให้คนไม่ประมาทต่อสิ่งต่างๆ ที่จะเกิดขึ้น เป็นการให้รู้จักการเตรียมตัวเผชิญต่อสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้น เนื่องจากการวางแผนเป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นทิศทางการดำเนินชีวิต หรือการทำการกิจกรรมใดๆ ในอนาคตได้อย่างมีประสิทธิภาพ ภายใต้งั้น ถ้าการวางแผนนั้นเป็นไปอย่างใช้ดุลพินิจ มีขั้นตอนเป็นกระบวนการและมีข้อมูลรอบด้าน ก็จะเกิดประสิทธิผล (effectiveness) คือการบรรลุถึงเป้าหมายที่กำหนด และมีประสิทธิภาพ (efficiency) คือการบรรลุถึงเป้าหมายด้วยความพึงพอใจของสมาชิกในองค์การ และการลงทุนในอัตราที่ต่ำ คือ สามารถประหยัดเวลา แรงงานและเงินทุน ไม่ว่าจะเป็นการบริหารจัดการแบบดั้งเดิม หรือการบริหารจัดการแนวใหม่ ต่างก็จัดให้ "การวางแผน" เป็นเรื่องสำคัญในลำดับต้น ๆ ของวิธีการเข้าสู่เป้าหมายทั้งสิ้น เพราะการวางแผนอย่างมีระบบ เข้าใจง่าย ปฏิบัติได้จริง ก็จะเป็นเสมือนแผนที่ที่ช่วยให้เราสามารถไปถึงจุดมุ่งหมายได้อย่างราบรื่นและรวดเร็ว การวางแผนเป็นหน้าที่อันดับแรกของผู้บริหาร ในแวดวงนักบริหารจัดการทั้งภาครัฐและเอกชน ต่างให้ความสำคัญของการวางแผนและถือเป็นหน้าที่อันดับแรกของผู้บริหาร ซึ่งภารกิจโดยทั่วไปของผู้บริหาร คือ การวางแผน การจัดองค์การ การบังคับบัญชา การประสานงาน โดยวงจรการบริหารประกอบด้วย การวางแผน การปฏิบัติตามแผน และการประเมินผลงาน จึงสรุปได้ว่าการวางแผนมีความสำคัญเป็นอันดับแรกของการบริหาร มีผู้ให้ความหมายของการวางแผนพอสรุปได้ดังนี้

1. ความหมายการวางแผน

คณะกรรมการพัฒนาข้าราชการพลเรือน (ก.พ.ร., 2551, กรกฎาคม 4) ได้กล่าวถึงการวางแผนว่า "การวางแผน" (planning) ก็เหมือนกับการนำเอาความฝัน หรือสิ่งที่เราหวังอยากให้เป็น มาเชื่อมโยงกับสิ่งที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ประเด็นสำคัญคือการวางแผนนั้นจะต้องไม่อยู่นิ่ง แต่พร้อมที่จะปรับเปลี่ยนได้ตลอดเวลา เพื่อให้เข้ากับสถานการณ์และความเหมาะสม การวางแผน หรือ planning นั้น จะต้องปรับ เปลี่ยนได้ ไม่ตายตัว หากทำไปแล้วเห็นว่าจะไม่ดี หรือมีปัจจัยต่าง ๆ มากกระทบ เราอาจเปลี่ยนเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ก็ได้

นรินทร์ จงวุฒิเวศย์ อ่างในกรมการพัฒนาชุมชน (2550 ก, หน้า 76) กล่าวว่า

การวางแผนหรือ Planning คือ การใช้ความคิด กับความรู้ วัตถุประสงค์

เสนาะ ตีเยาว์ (2543, หน้า 1) ให้ความหมายของการวางแผน คือ กระบวนการในการกำหนดวัตถุประสงค์และวิธีการว่าจะทำอย่างไรให้บรรลุวัตถุประสงค์นั้น หากจะกล่าวในแง่ของสถานการณ์ การวางแผนเป็นกระบวนการในการเผชิญกับความไม่แน่นอนโดยการกำหนดการกระทำล่วงหน้าเพื่อให้ได้ผลตามที่กำหนดไว้ การวางแผนจะเกี่ยวข้องกัน 2 อย่างคือ จุดหมายปลายทางกับวิธีการ จุดหมายปลายทางก็คือจะทำอะไร วิธีการก็คือจะทำอย่างไร

Koontz, O'Donnell, Cyril, and Wehrich, Heinz. อ้างในสมชาติ ประสมเพชร (2548, หน้า 41) ได้ให้ความหมายของการวางแผนไว้ว่า การวางแผน เป็นการพิจารณาและกำหนดแนวทางปฏิบัติงานให้บรรลุเป้าหมายที่ปรารถนา เปรียบเสมือนเป็นสะพานที่เชื่อมโยงระหว่างปัจจุบันกับอนาคต (where we are to where we want to go) เป็นการคาดการณ์สิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้น ฉะนั้นการวางแผนจึงเป็นกระบวนการทางสติปัญญาที่พิจารณากำหนดแนวทางปฏิบัติงานมีรากฐานการตัดสินใจตามวัตถุประสงค์ ความรู้และการคาดคะเนอย่างใช้ดุลยพินิจ

สรุปการวางแผนคือการคิดล่วงหน้าก่อนจะตัดสินใจกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นกระบวนการตัดสินใจในสิ่งที่จะทำในอนาคตอย่างเป็นระบบเพื่อให้บรรลุตามเป้าหมาย อย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด ทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ การจัดทำแผนอย่างเป็นทางการขององค์หน่วยงานที่จะต้องติดต่อประสานงานร่วมมือกันทั้งในขั้นตอนของการวางแผนและการปฏิบัติตามแผน จะต้องบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรที่สามารถมองเห็นได้ ต้องมีรูปแบบที่ชัดเจนเป็นที่ยอมรับและเข้าใจตรงกัน

2. ความสำคัญของการวางแผน

เสนาะ ตีเยาว์ (2543, หน้า 1 - 2) กล่าวถึงความสำคัญของการวางแผนว่า เป็นการลดความไม่แน่นอนลงหรือลดความเสี่ยงให้เหลือน้อยที่สุด หากสถานการณ์ต่างๆ ในโลกมีความแน่นอนก็ไม่จำเป็นต้องมีการวางแผนคิดอยากจะทำอะไรก็ได้และก็ประสบผลสำเร็จตามต้องการด้วย แต่เพราะสถานการณ์ต่างๆ ไม่มีความแน่นอนหรือมีความเสี่ยงจึงต้องมีการวางแผน

พะยอม วงศ์สารศรี (2542, หน้า 70) ให้ความสำคัญของการจัดทำแผน ไว้ดังนี้

1) เป็นการลดความซ้ำซ้อนไม่แน่นอนและปัญหาความยุ่งยากซับซ้อนที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ทั้งนี้เพราะการวางแผนเป็นการจัดโอกาสทางด้านการจัดการ ให้ผู้วางแผนมีสายตากว้างไกลมองเหตุการณ์ต่าง ๆ ในอนาคตที่อาจเกิดขึ้น เช่น การเปลี่ยนแปลงด้านเทคโนโลยี ปัญหาความต้องการของประชาชนในสังคมนั้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้อาจส่งผลกระทบต่อ การบรรลุเป้าหมายขององค์การ ดังนั้นองค์การจึงจำเป็นต้องเตรียมตัวและเผชิญกับสิ่งที่เกิดขึ้นอันเนื่องมาจากความผันผวนของสิ่งแวดล้อมอันได้แก่ สภาพเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง เป็นต้น

2) ทำให้เกิดการยอมรับแนวความคิดใหม่ ๆ เข้ามาในองค์กร เนื่องจากปรัชญาของการวางแผนยืดถือและยอมรับเรื่องการเปลี่ยนแปลง ไม่มีสิ่งใดอยู่อย่างนิรันดร จึงทำให้มีการยอมรับแนวคิดเชิงระบบ (system approach) เข้ามาใช้ในองค์กรยุคปัจจุบัน

3) ทำให้การดำเนินการขององค์กรบรรลุเป้าหมายที่ปรารถนา ทั้งนี้เพราะการวางแผนเป็นงานที่ต้องกระทำเป็นจุดเริ่มแรกของทุกฝ่ายในองค์กร เพื่อเป็นหลักประกันการดำเนินการเป็นไปอย่างมั่นคงและมีความเจริญเติบโต

4) เป็นการลดการสูญเปล่าของหน่วยงานที่ซ้ำซ้อนเพราะการวางแผนทำให้มองเห็นภาพรวมขององค์กรที่ชัดเจน และยังเป็นการอำนวยความสะดวกในการจัดระเบียบขององค์กร ให้มีความเหมาะสมกับลักษณะของงานมากยิ่งขึ้น เป็นการจำแนกงานแต่ละแผนกไม่ให้เกิดการซ้ำ ซ้อนกัน

5) ทำให้เกิดความแจ่มชัดในการดำเนินงาน เนื่องจากการวางแผนเป็นการกระทำโดยอาศัยทฤษฎี หลักการ และงานวิจัยต่าง ๆ (a rational approach) มาเป็นตัวกำหนดจุดมุ่งหมายและแนวทางปฏิบัติที่ชัดเจนในอนาคตได้อย่างเหมาะสมกับสภาพองค์กรที่ดำเนินอยู่

ซึ่งอาจสรุปได้ว่าไม่มีองค์กรใดที่ประสบความสำเร็จได้โดยปราศจากการวางแผน ดังนั้นการวางแผนจึงเป็นภารกิจอันดับแรกที่มีความสำคัญของการจัดการที่ดี

3. ประโยชน์ของการวางแผน

พะยอม วงศ์สารศรี (2542, หน้า 71) ระบุว่า การวางแผนที่ดีย่อมส่งผลให้เกิดประโยชน์ ดังต่อไปนี้

1) บรรลุจุดมุ่งหมาย (attention of objectives) การวางแผนทุกครั้งจะมีจุดมุ่งหมายปลายทางเพื่อให้องค์กรบรรลุจุดมุ่งหมายที่กำหนดให้ การกำหนดจุดมุ่งหมายจึงเป็นงานขั้นแรกของการวางแผน ถ้าจุดมุ่งหมายที่กำหนดมีความแจ่มชัดก็จะช่วยให้การบริหารแผนมีทิศทางมุ่งตรงไปยังจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้ได้อย่างสะดวกและเกิดผลดี

2) ประหยัด (economic) การวางแผนเกี่ยวข้องกับการใช้สติปัญญา เพื่อคิดวิธีการให้องค์กรบรรลุถึงประสิทธิภาพ เป็นการให้งานในฝ่ายต่าง ๆ มีการประสานงานกันดี กิจกรรมที่ดำเนินการมีความต่อเนื่องกัน เกิดความเป็นระเบียบ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรต่าง ๆ อย่างคุ้มค่า นับเป็นการลดต้นทุนที่ดี ก่อให้เกิดการประหยัดต่อองค์กร

3) ลดความไม่แน่นอน (reduction of uncertainty) การวางแผนจะช่วยลดความไม่แน่นอนในอนาคตลง เพราะการวางแผนเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับการคาดการณ์เหตุการณ์ในอนาคต การวางแผนที่มีประสิทธิภาพเป็นผลมาจากการวิเคราะห์พื้นฐานของข้อเท็จจริงที่ปรากฏขึ้นแล้ว ทำการคาดคะเนเหตุการณ์ในอนาคต และได้หาแนวทางพิจารณาป้องกันที่จะเกิดขึ้นไว้แล้ว

4) เป็นเกณฑ์ในการควบคุม (basis of control) การวางแผนช่วยให้ผู้บริหารได้กำหนดหน้าที่ควบคุมขึ้น ทั้งนี้เพราะการวางแผนและการควบคุมเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก กล่าวคือถ้าไม่มีการวางแผนก็ไม่สามารถมีการควบคุมได้

5) ส่งเสริมให้เกิดนวัตกรรมและการสร้างสรรค์ (encourages innovation and creativity) การวางแผนเป็นพื้นฐานด้านการตัดสินใจ และเป็นสิ่งช่วยให้เกิดแนวความคิดใหม่ๆ หรือนวัตกรรม และความคิดสร้างสรรค์ ทั้งนี้เนื่องจากขณะที่ฝ่ายจัดการมีการวางแผนกันนั้น จะเป็นการระดมปัญญาของคณะผู้ทำงานด้านการวางแผน ทำให้เกิดความคิดใหม่และความคิดสร้างสรรค์ นำมาใช้ประโยชน์ต่อองค์กร และยังเป็นการสร้างทัศนคติการมองอนาคตระหว่างคณะผู้บริหาร

6) พัฒนาแรงจูงใจ (improves motivation) ระบบการวางแผนที่ดีจะเป็นการบ่งชี้ให้เห็นถึงความร่วมแรงร่วมใจในการทำงานของผู้บริหาร และยังเป็นการสร้างแรงจูงใจให้เกิดขึ้นในกลุ่มคนงานด้วย เพราะเขารู้อย่างชัดเจนว่าองค์กรคาดหวังอะไรจากเขาบ้าง นอกจากนั้นการวางแผนยังเป็นเครื่องมือฝึกและพัฒนาแรงจูงใจที่ดีสำหรับผู้บริหารในอนาคต

7) พัฒนาการแข่งขัน (improves competitive strength) หากมีการวางแผนที่มีประสิทธิภาพ ทำให้องค์กรมีการแข่งขันมากกว่าองค์กรที่ไม่มีมีการวางแผนหรือมีการวางแผนที่ขาดประสิทธิภาพ ทั้งนี้เพราะการวางแผนจะเกี่ยวข้องกับการขยายขอบข่ายการทำงาน เปลี่ยนแปลงวิธีการทำงาน ปรับปรุงสิ่งต่าง ๆ ให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

8) ทำให้เกิดการประสานงานที่ดี (better coordination) การวางแผนได้สร้างความมั่นใจในเรื่องเอกภาพที่จะบรรลุจุดมุ่งหมายขององค์กร ทำให้กิจกรรมต่าง ๆ ที่จัดวางไว้มุ่งไปที่จุดมุ่งหมายเดียวกัน มีการจัดประสานงานในฝ่ายต่าง ๆ ขององค์กรเพื่อหลีกเลี่ยงความซ้ำซ้อนในงานแต่ละฝ่ายขององค์กร

4. ประเภทของแผน

เสนาะ ดิยาวี (2543, หน้า 8-11) ได้แบ่งประเภทของแผน ซึ่งอาจใช้วิธีการต่าง ๆ กันแล้วแต่จะพิจารณาในแง่ใด แต่โดยทั่วไปการแบ่งประเภทของแผนใช้เกณฑ์ 3 อย่าง คือ แบ่งตามระยะเวลา แบ่งตามขอบเขตของกิจการและแบ่งตามการนำไปใช้

1) การแบ่งตามระยะเวลา (time horizon) แบ่งเป็น 3 ประเภท คือ แผนระยะสั้น (short-range plan) หมายถึงแผนที่มีเวลาการใช้แผนไม่เกิน 1 ปี แผนระยะกลาง (intermediate - range plan) เป็นแผนที่ครอบคลุมเวลา 1 ถึง 2 ปี และแผนระยะยาว (long-range plan) คือ แผนที่มีระยะเวลาการใช้แผนครอบคลุมเวลาเกิน 2 ปีขึ้นไป จนถึง 5 ปี หรือเกินกว่านั้น การแบ่งตามระยะเวลาทำให้มีความแตกต่างกันในเรื่องต่างๆ เช่น การกำหนดวัตถุประสงค์สำหรับแผนระยะสั้นจะต้องชัดเจน ขณะที่วัตถุประสงค์สำหรับแผนระยะยาวจะเปิดกว้างขวางมากกว่า การมีส่วนร่วมในการวางแผนก็แตกต่างกัน กล่าวคือ หากเป็นแผน

ระยะยาวผู้บริหารระดับสูงจะเข้ามาเกี่ยวข้อง แต่ถ้าเป็นแผนระยะสั้นผู้บริหารระดับกลางหรือระดับล่างเข้ามามีส่วนมากกว่า แต่อย่างไรก็ตามฝ่ายบริหารทุกระดับ จะต้องเข้าใจ และร่วมกัน ในการกำหนดวัตถุประสงค์ของแผนระยะยาวด้วยเช่นกันเพื่อให้เป็นไปในแนวทางเดียวกัน ทั้งแผนระยะสั้น ระยะปานกลาง และระยะยาว มิฉะนั้นจะก่อให้เกิดความสับสนและขัดกันระหว่างหน่วยงานต่างๆในองค์กร

2) การแบ่งตามขอบเขตของกิจกรรมที่ทำ (scope of activity) การแบ่งตามเกณฑ์นี้จะแยกแผนออกเป็น 2 ประเภทคือ แผนกลยุทธ์ (strategic plan) กับแผนดำเนินงาน (operational plan)

2.1) แผนกลยุทธ์ เป็นแผนที่ทำขึ้นเพื่อสนองความต้องการในระยะยาวที่สำคัญคือแผนกลยุทธ์จะต้องกำหนดวัตถุประสงค์ของทั้งองค์การ การตัดสินใจที่สำคัญของแผนกลยุทธ์ก็คือการเลือกวิธีการในการดำเนินงาน และการจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เหมาะสมเพื่อที่จะนำพาองค์การให้ก้าวไปข้างหน้าอย่างสอดคล้องกับสถานการณ์แวดล้อมภายนอกที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา

2.2) แผนดำเนินงาน เป็นแผนที่กำหนดขึ้นมาโดยเฉพาะสำหรับแต่ละกิจกรรมเพื่อให้บรรลุเป้าหมายในแต่ละกิจกรรม ซึ่งเท่ากับเป็นแผนงานเพื่อนำแผนกลยุทธ์ไปใช้นั่นเอง แผนดำเนินงานที่แยกเป็นแต่ละกิจกรรมได้แก่แผนการผลิตแผนการเงิน แผนการตลาด แผนทรัพยากรมนุษย์ และแผนอุปกรณ์ เป็นต้น

3) การแบ่งตามการนำไปใช้ (frequency of use) แยกเป็น 2 ประเภท คือ แผนที่ใช้ครั้งเดียว(single-use plan) กับแผนที่ใช้ประจำ (standing-use plan)

3.1) แผนที่ใช้ครั้งเดียว หมายถึงแผนที่หมดไปกับการใช้หนึ่งครั้งแล้วบรรลุวัตถุประสงค์ของแผนงานนั้น การใช้แต่ละครั้งถือตามเวลา เช่น 3 เดือน 1 ปี เป็นต้น แผนที่ใช้ครั้งเดียวคืองบประมาณและโครงการ งบประมาณ เป็นแผนการใช้ทรัพยากรให้กับกิจกรรมแต่ละอย่างภายในเวลาที่กำหนด งบประมาณแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ งบประมาณคงที่ (fixed budget) งบประมาณยืดหยุ่น (flexible budget) และงบประมาณฐานศูนย์ (zero-based budget) งบประมาณที่จัดสรรทรัพยากรให้จำนวนคงที่แน่นอนกับโครงการหรือหน่วยงานตามระยะเวลาที่กำหนด เช่น กำหนดเงินงบประมาณในการซื้อเครื่องจักรภายใน 1 ปี ส่วนโครงการ (project) เป็นแผนที่ใช้ครั้งเดียวอย่างหนึ่งซึ่งระบุกิจกรรมต่างๆ ทุกอย่างที่ต้องนำไปใช้ให้บรรลุวัตถุประสงค์โดยการเชื่อมกิจกรรมต่างๆ เข้าด้วยกัน ตามระยะเวลาตามเป้าหมาย และทรัพยากรที่ใช้ โครงการเน้นที่การบริหารเวลา หมายความว่า ต้องทำให้สำเร็จตามระยะเวลาที่กำหนด การจัดลำดับความสำคัญก่อนหลังว่ากิจกรรมอะไรทำก่อน กิจกรรมอะไรที่ต้องทำตามลำดับจนทุกอย่างสำเร็จสมบูรณ์ไปตามเวลา

3.2) แผนที่ใช้ประจำเป็นแผนที่ใช้ซ้ำๆกันตลอดเวลา เมื่อใช้ไปแล้วก็กลับมาใช้อีกซึ่งไม่เหมือนกับแผนที่ใช้ครั้งเดียวอย่างงบประมาณ เมื่อใช้แล้วก็หมดโครงการ

หากจะใช้ข้อก็จะต้องตั้งงบประมาณขึ้นมาใหม่ ซึ่งเป็นคนละแผนกัน แต่แผนประจำเกิดขึ้นซ้ำๆ กันอย่างเช่น นโยบาย กระบวนการปฏิบัติงาน และกฎเกณฑ์ เป็นต้น นโยบาย (policy) เป็นคำแถลงอย่างกว้างๆ สำหรับใช้เป็นแนวในการบริหารงานหรือแนวทางการทำงานซึ่งผู้บริหารหรือผู้ปฏิบัติสามารถใช้ดุลพินิจตัดสินใจได้ นโยบายจะกำหนดขอบเขตหรือแนวทางในการตัดสินใจไม่ใช่เป็นการกระทำว่าต้องทำอย่างนั้นอย่างนี้ แต่จะเน้นเฉพาะเรื่องที่สำคัญที่จะทำให้การตัดสินใจเป็นไปในแนวทางเดียวกัน กระบวนการปฏิบัติงาน (procedure) เป็นการระบุขั้นตอนของการกระทำว่าจะกระทำอะไรก่อนหลังอย่างไรโดยไม่ต้องใช้ดุลพินิจตัดสินใจ กระบวนการเป็นขั้นตอนการทำงาน หรือบอกวิธีทำงานไม่ใช่การใช้ความคิดซึ่งมีรายละเอียดแน่นอนว่าต้องทำกิจกรรมอะไรไว้ชัดเจน และมักจะข้ามหน่วยงานหรืออยู่ในหน่วยงานเดียวกันได้ เช่น กระบวนการสั่งซื้อสินค้าของลูกค้าอาจต้องผ่านฝ่ายขาย ฝ่ายการเงิน ฝ่ายบัญชี ฝ่ายผลิต และฝ่ายส่งของ ต้องผ่านหลายหน่วยงาน หรืออาจผ่านฝ่ายเดียวกันได้ เช่น บริษัท McDonald's ระบุขั้นตอนในการปรุง Big Macs ว่าจะปรุงอย่างไร จะต้องผสมอย่างไร หรืออบไว้ในเตา เป็นเวลาเท่าไร เป็นต้น ส่วนกฎเกณฑ์หรือข้อบังคับ (rule and regulation) เป็นแผนประจำที่แคบและชัดเจนที่สุด ซึ่งระบุว่าอะไรต้องกระทำหรือไม่ต้องกระทำ เป็นการบอกถึงการตัดสินใจในสถานการณ์ต่างๆ กันโดยไม่ต้องอาศัยการใช้ดุลพินิจเลย มีความแตกต่างกับกระบวนการปฏิบัติงานตรงที่ไม่ต้องมีลำดับเวลาก่อนหลังของการกระทำ กระบวนการปฏิบัติงานเป็นเสมือนลำดับของกฎเกณฑ์หรือข้อบังคับกฎเกณฑ์ หรือข้อบังคับอาจเป็นส่วนหนึ่งหรือไม่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการปฏิบัติงานก็ได้ เช่น ขณะปฏิบัติงานห้ามสูบบุหรี่ก็เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการปฏิบัติงาน หรือถ้าบริษัท McDonald's มีกฎเกณฑ์ว่า ห้ามลูกค้าใช้โทรศัพท์ของบริษัท ก็ไม่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการปฏิบัติงาน ในแง่ของการเข้าไปเกี่ยวข้องกับแผนมากน้อยเพียงใดอาจแยกได้คือ ผู้บริหารระดับสูงจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับแผนระยะยาว แผน กลยุทธ์และแผนที่ใช้ประจำมาก ผู้บริหารระดับกลางจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับแผนดำเนินงานและแผนที่ใช้ประจำมาก ส่วนผู้บริหารระดับล่างจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับแผนระยะสั้นและแผนที่ใช้ครั้งเดียวมาก

5. กระบวนการวางแผน

คณะกรรมการพัฒนาข้าราชการพลเรือน (ก.พ.ร., 2551, กรกฎาคม 4) กล่าวว่า ก่อนจะทำการวางแผนได้นั้นจะต้องรู้ว่าวงจรของการบริหารแผน (plan cycle) เป็นอย่างไร และการดำเนินงานจะประสบความสำเร็จได้ต้องมีการบริหารแผนที่ดี คือ 1) การวางแผน (planning) 2) การปฏิบัติตามแผน (plan implementation) 3) การประเมินผล (plan evaluation) โดยการวางแผนควรจะเป็นไปตามกระบวนการขั้นตอน 8 ขั้นตอน ดังนี้

1) การเตรียมงาน จะต้องทราบก่อนว่า เรากำลังทำอะไรอยู่ อะไรคือแหล่งข้อมูล จะเก็บข้อมูลได้อย่างไร ซึ่งอาจรวมไปถึงขั้นตอนของการออกแบบสอบถาม หรือการประชาสัมพันธ์ต่างๆ

2) การศึกษาสำรวจข้อมูล เมื่อทราบแล้วว่าเราจะหาข้อมูลได้อย่างไร จากไหนต่อไปก็คือการไปเสาะสรรหาข้อมูลตามที่เราได้เตรียมไว้ ในขั้นตอนนี้อาจจะเป็นช่วงที่ต้องเสียเวลาพอสมควร เพราะบางครั้งข้อมูลที่ได้ อาจมีความจำเป็นที่จะเกี่ยวข้องกับช่วงเวลา หรือ ฤดูกาล

3) การวิเคราะห์ข้อมูล เมื่อได้ข้อมูลที่ต้องการและเพียงพอแล้ว ก็มาถึงขั้นตอนของการวิเคราะห์ข้อมูล ซึ่งผลของการวิเคราะห์ข้อมูลนี้จะทำให้เราทราบถึงผลดี ผลเสียที่จะเกิดขึ้นในช่วงของการดำเนินงานและภาพรวมที่จะเกิดขึ้นทั้งหมด

4) การชี้สภาพปัญหา สาเหตุ และโครงสร้างปัญหา เมื่อมองเห็นภาพรวมแล้ว เราจะต้องชี้ปัญหาให้ได้ว่า อะไรคือจุดอ่อนที่อาจจะทำให้งานล้มเหลว หรือไม่เข้าเป้าได้ และเราจะต้องมาพิจารณาในส่วนนี้ว่าเป็นความเสี่ยงหรือไม่ ซึ่งหลายครั้งมีความจำเป็นที่จะต้องให้นำหนักกับความเสี่ยงต่างๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นกับการดำเนินงานด้วย ทั้งนี้ในส่วนของการวิเคราะห์ข้อมูล และการชี้สภาพปัญหา สาเหตุ และโครงสร้างปัญหานั้น อาจใช้วิธีการระดมสมอง ซึ่งวิธีที่หลายองค์กรนิยมใช้ในปัจจุบันก็คือ SWOT Analysis

5) แนวทางแก้ไขปัญหา แนวทางการแก้ไขปัญหานั้นจะได้ออกมาเมื่อเรามองเห็นปัญหาแล้ว ซึ่งเราควรกำหนดวิธีการแก้ปัญหาไว้หลาย ๆ ทาง หลาย ๆ ระดับ แล้วทำการวิเคราะห์ว่าวิธีไหนน่าจะดีกว่า หรือเป็นวิธีการที่น่าจะทำได้จริง

6) การกำหนดนโยบาย วัตถุประสงค์ และเป้าหมาย เป็นช่วงที่สำคัญ เพราะการกำหนดนโยบายจะเป็นช่วงของการกำหนดวิธีการ หรือแนวทางปฏิบัติ นโยบายจะเป็นตัวกำหนดวิธีการ กระบวนการต่าง ๆ หรือกำหนดโครงการต่าง ๆ เพื่อที่จะให้บรรลุวัตถุประสงค์หรือเป้าหมาย หรือจุดมุ่งหมายส่วนรวมทั่วไปให้สอดคล้องกับการวางแผนตั้งแต่นั้น

7) การกำหนดแผนงานและโครงการ เป็นสิ่งที่สะท้อนมาจากการกำหนดนโยบาย หากนโยบายดี ชัดเจน ก็จะทำให้แผนงานและโครงการต่าง ๆ ที่จะทำให้บรรลุเป้าหมายมีความชัดเจนและมีประสิทธิภาพด้วย

8) การอนุมัติแผน แผนงานต่าง ๆ จำเป็นที่จะต้องได้รับความเห็นชอบ ถ้าเป็นแผนงานของหน่วยงานภาครัฐ ซึ่งเป็นแผนงานใหญ่และมีความสำคัญ ก็อาจจะต้องได้รับความเห็นชอบ หรือได้รับการอนุมัติจากคณะรัฐมนตรี หรือจากรัฐสภา

มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบุรี (2551, กรกฎาคม 4) กำหนดขั้นตอนในกระบวนการวางแผนที่ดีไว้ ดังนี้

- 1) การกำหนดวัตถุประสงค์ (setting objectives)
- 2) พัฒนาข้อตกลงที่เป็นตัวกำหนดขอบเขตในการวางแผน (developing the planning premises)
- 3) พิจารณาข้อจำกัดต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้นในการวางแผน (reviewing all possible Limitations on Planning)

- 4) พัฒนาทางเลือก (developing alternation)
 - 5) ประเมินทางเลือกเพื่อเลือกสิ่งที่เป็นไปได้สูงสุด (evaluating the alternatives)
 - 6) เปลี่ยนแปลงแผนสู่การปฏิบัติ (converting plans into actions)
6. ลักษณะการวางแผนที่ดี

ประสิทธิผลของการวางแผน คือการทำให้สามารถบรรลุเป้าหมายที่ระบุไว้ในแผน ในขณะที่เดียวกันก็มุ่งให้เกิดประสิทธิภาพของการวางแผนคือต้องเสียค่าใช้จ่ายต่ำสุดด้วย นอกจากนี้การวางแผนจะต้องก่อให้เกิดความพอใจแก่ตัวบุคคลและกลุ่มในองค์กรด้วย การจะทำให้ได้แผนที่มีลักษณะดังกล่าวผู้บริหารจะต้องเลือกวิธีการวางแผนให้เหมาะสม

เสนาะ ดิยาวี (2543, หน้า 11 - 13) กล่าวถึงลักษณะการวางแผนที่ดี ดังนี้

1) การวางแผนจากข้างในไปข้างนอก และจากข้างนอกมาข้างใน (inside-out and outside-in planning)

1.1) การวางแผนจากข้างในไปข้างนอก จะเน้นการวางแผนให้ดีที่สุดเท่าที่ ความสามารถของบริษัทมีอยู่ ความสามารถของบริษัทหมายถึง ทรัพยากรที่บริษัทเป็นเจ้าของอยู่ขณะนั้น ก่อนวางแผนผู้บริหารจะต้องสำรวจทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่แล้ววางแผนให้เหมาะสมกับทรัพยากรนั้นแม้ว่าจะมีวิธีการที่ดีกว่า ผู้บริหารก็ทำไม่ได้เพราะไม่มีทรัพยากรพอ วิธีการวางแผนจากข้างในไปข้างนอกเป็นการพิจารณาจากขีดความสามารถขององค์กรแล้ว วางแผนให้ดีที่สุดตามขีดความสามารถนั้น วิธีการวางแผนจากข้างในไปข้างนอก เหมาะกับความต้องการที่ผู้บริหารจะทำให้ดีกว่าที่กำลังกระทำอยู่ และ กระทำให้ดีกว่าองค์กรอื่นที่กำลังกระทำอยู่แล้วเป็นการเน้นที่วิธีการที่ดีกว่าเดิม

1.2) การวางแผนจากข้างนอกมาข้างใน (outside-in planning) ผู้บริหารจะพิจารณาปัจจัยภายนอกองค์กรก่อนแล้วจึงมาวางแผนขององค์กร ผู้บริหารอาจออกไปดูงานหรือสำรวจตรวจตราข้อมูลข้างนอกเพื่อดูว่าองค์กรอื่นหรือหน่วยงานอื่นวางแผนกันอย่างไร เลือกวิธีการวางแผนที่ดีที่สุด มีประสิทธิภาพสูงสุด และนำเอาวิธีที่ดีที่สุดมาใช้วางแผนขององค์กร เท่ากับเป็นการนำเอาปัจจัยภายนอกมาพิจารณาในการวางแผน แล้วปรับปัจจัยภายในองค์กรให้สอดคล้องกับข้างนอก วิธีการนี้จะช่วยลดปัญหาการวางแผนงานให้เหลือน้อยลงและสร้างโอกาสการวางแผนให้ดีขึ้น ส่วนวิธีการวางแผนจากข้างนอกมาข้างในควรนำมาใช้เมื่อ ผู้บริหารต้องการให้การวางแผนมีลักษณะพิเศษเหมาะสมกับองค์กรของตัวเองคือพยายามจะทำให้แตกต่างไปจากองค์กรอื่นหรือทำให้ดีที่สุด อย่างไรก็ตาม การวางแผนควรผสมผสานกันระหว่างวิธีการวางแผนจากข้างในไปข้างนอกกับวิธีการวางแผนจากข้างนอกมาข้างใน

2) การวางแผนจากบนลงล่างและจากล่างขึ้นบน (top-down and bottom-up planning)

2.1) การวางแผนจากบนลงล่าง เป็นวิธีที่ผู้บริหารแล้วให้วางแผนตามกรอบที่กำหนดขึ้นมานั้น การวางแผนวิธีนี้มีข้อกำหนดต่างๆ เพราะผู้บริหารระดับสูงจะเป็นผู้เริ่มต้นกำหนดนโยบายวัตถุประสงค์แล้วกลั่นกรองลงมายังผู้บริหารระดับกลางถ่ายทอดไปยังผู้ปฏิบัติ เป็นวิธีการวางแผนเพื่อเน้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือเน้นที่นโยบายเป็นใหญ่ จึงก่อให้เกิดผลเสียในความร่วมมือของผู้ปฏิบัติจากระดับล่าง ผู้ปฏิบัติมักจะไม่พอใจเพราะไม่มีส่วนร่วมในการวางแผน

2.2) การวางแผนจากล่างขึ้นบน (bottom-up planning) เป็นการวางแผนที่เริ่มต้นจากระดับล่างขององค์การโดยไม่มีกรอบกำหนดแล้วเสนอขึ้นไปเป็นลำดับขั้นจนถึงผู้บริหารระดับสูงขององค์การเป็นแผนงานที่เกิดจากการรวบรวมกิจกรรมต่างๆ ของทุกหน่วยงานโดยไม่มีการประสานงานจากหน่วยงาน จึงก่อให้เกิดผลเสียที่แผนขาดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทิศทางและเป้าหมายการดำเนินการขัดแย้งกันและไม่สัมพันธ์กัน แต่มีผลดีทำให้คนเกิดความผูกพัน เกิดความรู้สึกมีส่วนร่วมและความเป็นเจ้าของในแผนเพราะได้ทำแผนมาจากมือตัวเอง

อย่างไรก็ตาม วิธีการวางแผนที่ดีควรเป็นการเริ่มต้นการวางแผนมาจากผู้บริหารระดับสูงสุดแล้วส่งแผนต่อมาระดับล่างและอนุญาตให้ระดับล่างทุกระดับแก้ไข แสดงความเห็นหรือปรับเปลี่ยนในส่วนที่สำคัญได้ โดยวิธีนี้ผู้บริหารเริ่มขอความคิดเห็นและข้อเสนอแนะจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องว่าต้องการอะไร อยากให้ทำอะไร หรือทิศทางการดำเนินงานจะไปทางไหน การหาข้อมูลจากทุกระดับทำให้การวางแผนเป็นระบบเปิดสำหรับทุกคน และการเปิดโอกาสให้คนทุกฝ่ายมีส่วนร่วมและขั้นสุดท้ายทำงานร่วมกันในทุกชั้นตอนของการวางแผน เพื่อให้ทุกคนเกิดการยอมรับ มีความผูกพันกับแผน เมื่อนำแผนไปใช้ทุกคนก็ให้ความร่วมมือและสนับสนุนแผน

3) การวางแผนเพื่อความไม่แน่นอน (contingency planning) การวางแผนเป็นเรื่องของการคิดล่วงหน้า เป็นเรื่องของการคาดคะเนสถานการณ์และต้องเผชิญกับความเสี่ยงและความไม่แน่นอนในเหตุการณ์อันอาจเกิดขึ้น ดังนั้น จึงต้องมีการเตรียมพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงในอนาคต การวางแผนเพื่อความไม่แน่นอนเป็นการกำหนดทางเลือกที่จะดำเนินงานไว้หลายๆ ทางเลือกหากแผนเดิมที่กำหนดไว้ไม่สามารถนำไปใช้ได้อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ แทนที่จะวางแผนไว้เดิมเมื่อมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นก็แก้แผนหรือปรับปรุงแผนเดิมให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น อาจไม่ทันการ ผู้การเตรียมพร้อมล่วงหน้าไม่ได้ โดยการเตรียมการกระทำไว้หลายๆ อย่าง เมื่อมีสถานการณ์เกิดขึ้นอย่างหนึ่งก็นำเอาแผนที่เตรียมไว้ออกมาใช้ ขั้นตอนในการวางแผนเพื่อความไม่แน่นอนมีดังนี้

3.1) ระบุล่วงหน้าว่าอะไรอาจเกิดขึ้นทำให้สถานการณ์ผิดไปจากเดิมหรือเป็นอุปสรรค ในการนำแผนเดิมออกมาใช้ การระบุล่วงหน้าอาจเกิดอย่างเดียวหรือหลายอย่าง

3.2) คาดคะเนโอกาสที่จะเกิดสถานการณ์ขึ้นที่ ทำให้ผิดไปจากเดิม แต่ละ

สถานการณ์มีโอกาสเกิดขึ้นมากน้อยแตกต่างกันอย่างไร

3.3) ตรวจสอบค่าใช้จ่ายที่จะเกิดขึ้นในการจัดเตรียมแผนต่างๆ สำหรับจะนำไปใช้กับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

3.4) เลือกสถานการณ์ที่คาดว่าจะมีโอกาสเกิดขึ้นสูงสุดและมีความสำคัญมากที่สุด เพื่อให้สอดคล้องกับแผนที่เตรียมไว้

3.5) เตรียมแผนสำรองไว้ หากสถานการณ์ที่คาดคะเน ไม่เกิดขึ้นจะได้นำแผนสำรองไปใช้ได้ทัน

สรุป ได้ว่าการวางแผนเป็นหน้าที่สำคัญสำหรับผู้บริหาร และสามารถนำเอาการวางแผนมาใช้ได้กับงานทุกอย่าง การวางแผนอาจเกี่ยวกับเรื่องหรืองานที่ต้องทำอยู่เป็นประจำติดต่อกันตลอดไป หรือกระทำครั้งเดียวเพื่อแก้ปัญหาหรือกระทำครั้งเดียวสำเร็จตามวัตถุประสงค์แล้วก็เลิกกันไป แผนยังเกี่ยวพันไปถึงความยากง่ายของการกระทำ ระยะเวลาของการดำเนินงานตามแผน ความยืดหยุ่นความครอบคลุม ฯลฯ นอกจากนั้นแผนยังเกี่ยวพันกับเรื่องต่างๆ หลากหลาย เช่น แผนการจัดองค์การ การบริหารงานบุคคล การบริหารเงิน และพัสดุ ฯลฯ

การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม และการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

แนวคิดเรื่องการวิจัยพัฒนาแบบมีส่วนร่วม มีแนวคิดมาจากเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนซึ่งมีความสำคัญต่อความสำเร็จของการพัฒนาไม่ว่าจะเป็นพัฒนาทางด้าน การเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม หรือในด้านอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นระดับนานาชาติ ระดับท้องถิ่น และระดับชุมชนก็ดี กระแสแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น เกิดขึ้นจากปัญหา และความล้มเหลวในการดำเนินงานพัฒนาในอดีต ซึ่งเน้นและให้บทบาทกับคนภายนอกชุมชน โดยได้ละเลยศักยภาพและความสามารถของคนในชุมชน ทั้งนี้ผู้เข้าไปทำการพัฒนามักจะปรารถนาดีต่อชาวบ้านมากเกินไป คือ กลัวชาวบ้านจะคิดไม่ได้ ดัดสันใจไม่เป็นท่าไม่ถูก จึงคิดทำแทน คิดให้ ทำให้ ดังนั้นจึงได้มีการหันมาทบทวนถึงประสบการณ์การพัฒนาที่ผ่านมาทำให้ได้ข้อสรุปว่าประชาชนน่าจะเป็นผู้กำหนด เป้าหมายของการพัฒนา โดยเฉพาะกระบวนการพัฒนา ประชาชนควรจะได้เป็นผู้เข้าไปมีส่วนในการดำเนินการทุกขั้นตอน

1. ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชน

ยิววัฒน์ วุฒิเมธี (2526, หน้า 25) ได้กล่าวถึงสาระสำคัญการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า หมายถึง การเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการริเริ่มการพิจารณาตัดสินใจ การร่วมปฏิบัติ และการรับผิดชอบในเรื่องต่างๆ อันมีผลกระทบมาถึงตัวของประชาชนเอง การที่จะสามารถทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบท เพื่อแก้ไขปัญหาและนำมาซึ่งสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนที่ดีขึ้นนั้น ผู้นำการ

เปลี่ยนแปลงจะต้องยอมรับในปรัชญาการพัฒนาชุมชนที่ว่า “มนุษย์ทุกคนต่างมีความปรารถนาที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสุข ได้รับการปฏิบัติอย่างเป็นธรรม และเป็นที่ยอมรับของผู้อื่นและพร้อมที่จะอุทิศตนเพื่อกิจกรรมของชุมชน ขณะเดียวกันจะต้องยอมรับด้วยความบริสุทธิ์ใจว่ามนุษย์นั้นสามารถพัฒนาได้ถ้ามีโอกาส และการชี้แนะที่ถูกต้องทาง”

นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ อ่างในกรมการพัฒนาชุมชน (2550 ก, หน้า 43) กล่าวว่า การมีส่วนร่วม เป็นคำที่ทุกคนในวงการพัฒนาพูดกันมาก เป็นคำที่มักจะถูกนำไปใช้ปนกับ คำว่าการให้ความร่วมมือ การมีส่วนร่วมหมายถึงการยุ่งเกี่ยว การเกี่ยวข้องกับกิจกรรมต่าง ๆ เป็นคำที่หมายถึงบุคคล 2 ฝ่าย เป็นต้นว่าใครร่วมกับใคร เป็นคำที่ในทางการพัฒนามีความหมายเกี่ยวข้องกับศักดิ์ศรีและศักยภาพแห่งความเป็นมนุษย์ เพราะผู้เข้าไปทำการพัฒนามักจะปรารถนาดีต่อชาวบ้านมากเกินไป คือ กลัวชาวบ้านจะคิดไม่ได้ ตัดสินใจไม่เป็นทำไม่ถูก จึงคิดทำแทน คิดให้ ทำให้ จนกลายเป็นการดูถูกและเหยียดหยามศักดิ์ศรีและศักยภาพแห่งความเป็นมนุษย์ของชาวบ้านโดยไม่เจตนา การพัฒนาจึงไม่ตรงกับปัญหาความต้องการของชาวบ้านเพราะชาวบ้านขาดการมีส่วนร่วมคิด-ตัดสินใจ-ลงมือทำ-ติดตามผล-บำรุงรักษา ทั้ง ๆ ที่การมีส่วนร่วมนั้นหมายถึงการได้หรือเสียประโยชน์ที่ชาวบ้านควรจะได้รับโดยตรง การพัฒนาโดยการมีส่วนร่วมจะเกิดประโยชน์มีความสำคัญ คือ

- 1) เป็นวิธีการที่ทำให้งานที่ทำมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล
- 2) เกิดการเรียนรู้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกันและกัน
- 3) ทำให้เกิดความสามัคคี
- 4) ทำให้เกิดทีมงานที่มีประสิทธิภาพ
- 5) ลดปัญหาในการบริหาร
- 6) เป็นการสอนงานอย่างแนบเนียน

สายทิพย์ สุกติพันธ์ (2534, หน้า 92) ได้กล่าวไว้อย่างดีว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนในความหมายที่ลึกซึ้งที่สุด มิได้หมายถึงเพียง เมื่อรัฐกำหนดโครงการอะไรขึ้นมาประชาชนก็ร่วมกันทำ แต่ทั้งนี้ต้องอยู่บนเงื่อนไขของการเปลี่ยนการทำงาน กลไกการพัฒนาจากการพัฒนาโดยรัฐ มาเป็นการพัฒนาที่ประชาชนมีบทบาทหลักการมีส่วนร่วมของประชาชน อย่างน้อยที่สุดประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการริเริ่มวางแผน และการดำเนินกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับสภาพความเป็นอยู่ และอนาคตของเขา

กรรณิกา ชมดี (2524, หน้า 11) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง ความร่วมมือของประชาชน ไม่ว่าจะของปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มคนที่เห็นพ้องต้องกัน และเข้ามาร่วมรับผิดชอบเพื่อดำเนินการพัฒนา และเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ต้องการ โดยการกระทำผ่านกลุ่ม หรือองค์กร เพื่อให้บรรลุถึงความเปลี่ยนแปลงที่พึงประสงค์

โดยสรุปการมีส่วนร่วมของประชาชนหมายถึงการที่ประชาชน กลุ่มหรือชุมชนได้พัฒนาศักยภาพและความสามารถของตนเองในการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ในสังคมเพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจและสังคมตามความจำเป็น อย่าง สมศักดิ์ศรี ในฐานะสมาชิกของสังคม และประชาชนได้พัฒนากระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญาซึ่งแสดงออกในรูปของการร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมทำ ร่วมรับผลประโยชน์ ร่วมติดตามประเมินผล และส่งผลถึงความรู้สึกร่วมรับผิดชอบ

2. ลักษณะของการมีส่วนร่วม

เจเลียว บุรีภักดิ์, และคนอื่นๆ (2545, หน้า 115) กล่าวถึงรูปแบบการมีส่วนร่วม มีลักษณะ ดังนี้

1) การมีส่วนร่วมแบบชายขอบ (marginal participation) เป็นการมีส่วนร่วมที่เกิดจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจไม่เท่าเทียมกัน ฝ่ายหนึ่งรู้สึกด้อยอำนาจกว่าหรือมีทรัพยากรหรือความรู้ด้อย

2) การมีส่วนร่วมแบบบางส่วน (partial participation) รัฐเป็นผู้กำหนดนโยบาย โดยที่รัฐไม่รู้จักความต้องการของชาวบ้าน ดังนั้น การมีส่วนร่วมก็เพียงแสดงความคิดเห็นในการดำเนินกิจกรรมบางส่วนเท่านั้น

3) การมีส่วนร่วมแบบสมบูรณ์ (full participation) เป็นการมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนตั้งแต่การกำหนดปัญหา ความต้องการ การตัดสินใจในแนวทางการแก้ปัญหาและความเท่าเทียมกันของทุกฝ่าย

ปรกรณ์ ปรียากกร (2530, หน้า 64) กล่าวถึงลักษณะการมีส่วนร่วมในการพัฒนาของประชาชน ซึ่งกระทำได้ 4 ลักษณะ คือ

1) ประชาชนมีบทบาทสำคัญในการกำหนดว่าอะไรคือความจำเป็นขั้นพื้นฐาน
 2) ประชาชนเป็นผู้ระดมทรัพยากรต่าง ๆ เพื่อสนองตอบความจำเป็นขั้นพื้นฐาน
 3) ประชาชนเป็นผู้มีบทบาทในการปรับปรุงวิธีการกระจายสินค้า และบริการให้สมบูรณ์

4) ประชาชนเป็นผู้ที่จะได้รับความพึงพอใจ และ เกิดแรงจูงใจที่จะสร้างกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง

จึงสรุปได้ว่าลักษณะของการมีส่วนร่วมนั้นมีหลายระดับตั้งแต่การมีส่วนร่วมเฉพาะการแสดงความคิดเห็นจนถึงการมีส่วนร่วมอย่างสมบูรณ์ตั้งแต่การร่วมกันค้นหาสาเหตุของปัญหาการร่วมกันหาหนทางแก้ไขและการร่วมมือกันแก้ไขปัญหาโดยเจ้าของปัญหาเองจนที่สุดก็จะได้รับประโยชน์ร่วมกันอย่างยั่งยืน

3. ขั้นตอนของการมีส่วนร่วม

ไพรัตน์ เดชะรินทร์ (2527, หน้า 6-7) กล่าวถึงขั้นตอนการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานให้บรรลุวัตถุประสงค์และนโยบายการพัฒนาที่กำหนดไว้ คือ

- 1) ร่วมทำการศึกษาค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนรวมตลอดจนความต้องการของชุมชน
- 2) ร่วมคิดหาและสร้างรูปแบบ และวิธีการพัฒนาเพื่อแก้ไขและลดปัญหาของชุมชนหรือเพื่อสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชนหรือสนองความต้องการของชุมชน
- 3) ร่วมวางนโยบายหรือแผนงาน หรือโครงการ หรือกิจกรรมเพื่อขจัดและแก้ไข ปัญหาและสนองความต้องการของชุมชน
- 4) ร่วมตัดสินใจการใช้ทรัพยากรที่มีจำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม
- 5) ร่วมจัดหรือปรับปรุงระบบบริหารงานพัฒนาให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล
- 6) ร่วมลงทุนในกิจกรรมโครงการของชุมชน ตามขีดความสามารถของตนเอง และ ขององค์กร
- 7) ร่วมปฏิบัติตามนโยบาย แผนงาน โครงการ และกิจกรรมให้บรรลุเป้าหมาย
- 8) ร่วมควบคุม ติดตาม ประเมินผล ร่วมบำรุงรักษาโครงการและกิจกรรมที่ได้ทำไว้ทั้งโดยเอกชนและรัฐบาล ให้ใช้ประโยชน์ได้ตลอดไป

ทองศักดิ์ คุ่มไชนะ (2534, หน้า 76 - 78) กล่าวถึงขั้นตอนในการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนในชนบทไว้ ดังนี้

- 1) การมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ชุมชน และวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาเป็นขั้นตอนที่สำคัญที่สุด ขั้นตอนนี้รวมไปถึงการจัดลำดับความสำคัญของปัญหา และการคัดเลือกปัญหาที่จะแก้ไขตามลำดับก่อนหลัง โดยมีนักพัฒนาทำหน้าที่เป็นกระจกเงา ผู้คอยสะท้อนภาพหรือคอยซักถามกระตุ้นให้ประชาชนได้พิจารณาสภาพรอบครวัและปัญหาต่าง ๆ และให้มีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ถึงสาเหตุของปัญหาด้วยตนเอง

- 2) การมีส่วนร่วมในการเลือกวิธีการวางแผนดำเนินงานกิจกรรมการวางแผนดำเนินงานกิจกรรมต้องเกิดจากการมีส่วนร่วมของประชาชนโดยให้ประชาชนตัดสินใจว่าจะเลือกวิธีใด

- 3) การมีส่วนร่วมในการดำเนินงานตามแผน การดำเนินงานตามแผนนี้ แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ การลงทุนและการปฏิบัติงาน

- 4) การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล ทำให้เรารู้ว่างานที่ดำเนินการผ่านไปแล้วได้ผลดีหรือได้รับประโยชน์หรือไม่ อย่างไร ช่วยให้บุคคลที่ร่วมในกลุ่มกิจกรรมรู้จักค้นหาข้อบกพร่องของการทำงาน สามารถที่จะปรับปรุงแก้ไขข้อขัดข้องและอุปสรรคได้

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (2526, หน้า 272-273) ได้แยกแยะขั้นตอนการมีส่วนร่วมไว้ 4 ขั้นตอน ดังนี้

- 1) การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหา
- 2) การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินกิจกรรม

3) การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน
 4) การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผลงาน
 ทศนิยม ไทยาภิรมย์ (2526, หน้า 15) ได้กล่าวถึงขั้นตอนการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ 4 ขั้นตอน คือ

- 1) ร่วมคิด สภาพที่เป็นอยู่มีอะไรเดือดร้อน และสาเหตุเกิดจากอะไร
 - 2) ร่วมวางแผน วิเคราะห์สาเหตุ จัดลำดับความสำคัญของปัญหา พิจารณาทางเลือก
 - 3) ร่วมดำเนินการ ดำเนินตามโครงการและแผนงาน กำหนดโครงการและแผนงาน
 - 4) ร่วมติดตามประเมินผล ประเมินความสำเร็จหรือล้มเหลวเป็นระยะและแก้ไข
- โดยสรุป ลักษณะของการมีส่วนร่วมคือการเข้ามามีบทบาทในการดำเนินกิจกรรมในทุกขั้นตอน มีความเท่าเทียมกันของทุกฝ่าย เกิดแรงจูงใจที่จะสร้างกระบวนการ พัฒนาอย่างต่อเนื่อง และมีขั้นตอนของการมีส่วนร่วม คือ การมีส่วนร่วมในการมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ การมีส่วนร่วมในการติดตามประเมินผล

4. กระบวนการที่ก่อให้เกิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

กรมการพัฒนาชุมชน (อ้างถึงในอัศณีญา บุชบาแย้ม 2550, หน้า 45) กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม(participatory learning) ว่าเป็นกระบวนการพัฒนาที่พยายามส่งเสริมให้คนเกิดการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อเกิดพลังอย่างสร้างสรรค์ ทั้งทางความคิดและการทำงาน เพื่อให้เกิดแนวทางใหม่ในการพัฒนาของทุกฝ่าย กระบวนการที่ก่อให้เกิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม เพื่อให้เกิดแนวคิดในการพัฒนาของประชาชนในชุมชนนั้นจะต้องมีเทคนิคในการระดมสมองร่วมกัน โดยผู้นำชุมชน และประชาชน จะต้องระดมความคิด การวางแผนและการทำงานร่วมกัน เพื่อให้เกิดข้อสรุปของงานที่จะเป็นประโยชน์ต่อชุมชน วิธีการที่สามารถนำมาใช้สำหรับประชาชนในท้องถิ่น ซึ่งปฏิบัติมาแล้วในชุมชนและบังเกิดผลดีมีดังนี้

4.1 กระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ (appreciation influence control : AIC)

สิทธิรัฐ ประพุทธนิตสาร(อ้างถึงในอัศณีญา บุชบาแย้ม 2550, หน้า 46) กล่าวว่ากระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ เป็นเทคนิคในการระดมความคิด การวางแผนและการทำงานร่วมกัน เป็นแนวคิดที่ ดร.วิลเลียม อี สมิธ (Dr. William E.Smith) ที่ปรึกษาด้านการไกลระหว่างปลายทศวรรษที่ 1970 ถึงต้นทศวรรษที่ 1980 ซึ่งให้เห็นว่าในกระบวนการกำหนด นโยบาย แผนงานและโครงการ สิ่งที่สำคัญประการหนึ่งที่ต้องคำนึงถึงคือความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่ห้อมล้อมอยู่ ซึ่งบางครั้งจะพบว่าเป็นความสัมพันธ์ระหว่างพลัง

อำนาจที่มีอยู่ทั่วไป สำหรับประเทศไทย สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย ได้นำเข้ามาทดลองและเผยแพร่ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2533 ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยร่วมกับสมาคมพัฒนาประชากรและชุมชน และกรมการพัฒนาชุมชน ได้นำเอาแนวคิดนี้ไปดัดแปลงและฝึกปฏิบัติในระดับหมู่บ้านและในระดับตำบลอย่างได้ผล กระบวนการนี้มีความเหมาะสมกับพื้นฐานของสังคมไทยเพราะหลักปรัชญาของกระบวนการเป็นหลักการที่สอดคล้องกับค่านิยมของไทยและมีพื้นฐานมาจากวัฒนธรรมของคนเอเชีย

วิธีการระดมความคิดในกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ จะทำการแบ่งผู้เข้าร่วมประชุมเป็นกลุ่มย่อย กลุ่มละ 8-10 คน แล้วดำเนินการระดมความคิด แบ่งออกเป็น 3 ขั้นตอนหลัก ประกอบด้วย

1) ขั้นตอนการสร้างความรู้ (appreciation : A) คือขั้นตอนการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ โดยการทำให้ทุกคนให้การยอมรับและชื่นชมคนอื่น โดยไม่รู้สึกรู้หาหรือแสดงการต่อต้านหรือวิพากษ์วิจารณ์ ขั้นตอนนี้เปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมประชุมทุกคนแสดงความคิดเห็น รับฟังและหาข้อสรุปร่วมกันอย่างเป็นประชาธิปไตย

2) ขั้นตอนการสร้างแนวทางการพัฒนา (influence : I) คือการใช้ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ที่แต่ละคนมีอยู่ มาช่วยกันกำหนดวิธีการสำคัญหรือยุทธศาสตร์ ที่จะทำให้บรรลุวิสัยทัศน์ร่วม หรืออุดมการณ์ร่วมของกลุ่มได้อย่างดีที่สุด ในขั้นนี้ทุกคนมีโอกาสทัดเทียมกันที่จะให้ข้อคิดเห็น ว่า วิธีการสำคัญที่จะทำให้บรรลุวิสัยทัศน์ร่วม หรืออุดมการณ์ร่วมของกลุ่มได้อย่างดีที่สุด ในขั้นนี้ทุกคนมีโอกาสทัดเทียมกันที่จะให้ข้อคิดเห็น ว่าวิธีการสำคัญที่ทำให้บรรลุวิสัยทัศน์ร่วม หรืออุดมการณ์ร่วมนั้นประกอบประกอบด้วยอะไรบ้าง ดังนั้น ในขั้นตอนนี้เป็นการหาแนวทางในการพัฒนาหมู่บ้านและหาเหตุผลเพื่อจัดลำดับความสำคัญตามความเห็นของผู้เข้าร่วมประชุม

3) ขั้นตอนการสร้างแนวทางปฏิบัติ (control : C) คือการนำวิธีการสำคัญมากำหนดเป็นแผนปฏิบัติการอย่างละเอียดว่าทำอะไร มีหลักการและเหตุผลอย่างไร มีเป้าหมายอย่างไร และมีใครรับผิดชอบเป็นหลัก ใครต้องให้ความร่วมมือ จะต้องใช้งบประมาณและค่าใช้จ่ายเท่าไร จากแหล่งใด จะมีรายได้จากการดำเนินการดังกล่าวหรือไม่ ถ้าจะมีประมาณเท่าไร และรายละเอียดอื่นๆ ตามที่ควรระบุไว้

สิทธิรัฐ ประพุทธนิตสาร (อ้างถึงในอัครณีย์ญา บุชบาแย้ม 2550, หน้า 47) กล่าวว่าเทคนิคและกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ สามารถนำมาประยุกต์สำหรับการประชุมเพื่อระดมความคิดในการพัฒนาหมู่บ้าน เป็นเทคนิคการระดมความคิด ที่เปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมประชุมได้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์และข้อมูลข่าวสารกันในทุกขั้นตอน อย่างมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน บนพื้นฐานความเท่าเทียมกัน กระบวนการนี้นำคนเป็นศูนย์กลาง โดยคนผู้ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องทั้งหมดในชุมชน (village stakeholder) มาช่วยกันคิดร่วมกันแสดงข้อคิดเห็นและทำงานร่วมกัน ทำให้สมาชิกเข้าใจสภาพปัญหา ข้อจำกัดความ

ต้องการและศักยภาพของตนเอง กลุ่ม ชุมชน และผู้ที่เกี่ยวข้อง เป็นการประชุม ที่ระดมสมอง และใช้ศักยภาพที่มีอยู่ เพื่อนำมาร่วมกันแก้ไขปัญหาและหาแนวทางพัฒนาเชิงสร้างสรรค์ เทคนิคนี้จึงเป็นกระบวนการประชุมเพื่อระดมความคิดรวมพลังสร้างสรรค์ ของแต่ละคนเข้ามา ร่วมกัน เพื่อใช้เป็นพลังในการพัฒนา โดยใช้หลักการมีส่วนร่วมอย่างประชาธิปไตย

4.2 การประชุมระดมความคิดเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน (future search conference : F.S.C.)

การประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน (future search conference : F.S.C.) เป็นเทคนิคการประชุมแบบมีส่วนร่วม ที่พัฒนาจากหลักการทางสังคม จิตวิทยาโดยภาคธุรกิจ ในอังกฤษและสหรัฐอเมริกา องค์กรอื่นๆ นอกจากภาคธุรกิจในประเทศ ต่างๆ ได้นำเทคนิคการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน ไปใช้อย่าง แพร่หลาย สำหรับประเทศไทยได้นำเทคนิคการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคต ร่วมกันมาใช้ และเผยแพร่ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2539 โดยสมาคมวางแผนครอบครัวแห่งประเทศไทย

วัตถุประสงค์ของการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน

- 1) ร่วมกันทำความเข้าใจ กับสถานการณ์ในอดีตและปัจจุบัน ที่มีความ เชื่อมโยงซึ่งจะมีผลกระทบในอนาคต
- 2) เพื่อเสนอภาพรวมของสถานการณ์ปัจจุบัน
- 3) เพื่อลงมติและสร้างพันธะสัญญาในการสร้างวิสัยทัศน์ของอนาคตร่วมกัน
- 4) เพื่อรวบรวมแนวคิด ความเข้าใจ ข้อมูลพื้นฐาน แผนปฏิบัติการ ที่จะใช้ในการ สร้างอนาคตร่วมกัน

4.3 ผลลัพธ์จากการประชุมแบบการประชุมระดมความคิดเห็น เพื่อสร้างอนาคต ร่วมกัน

- 1) เข้าใจปัจจัยองค์ประกอบเหตุการณ์ในอดีตที่มีผลต่อ สภาพปัจจุบันและ แนวโน้มที่มีผลกระทบต่ออนาคต
- 2) ทุกคนเห็นภาพรวมเป็นภาพเดียวกัน เกิดวิสัยทัศน์ในอนาคตร่วมกัน ที่เต็มไปด้วยความหวังและพันธะสัญญาร่วมกัน
- 3) ทุกคนเกิดความตระหนักได้แลกเปลี่ยนแนวคิดใหม่ๆ ร่วมกันเป็นการ ขยายเครือข่ายมีสัมพันธภาพที่ดีเข้าใจและเห็นคุณค่าซึ่งกันและกัน ความคิดทุกอย่างอยู่ใน สมองของทุกคนและตระหนักว่าทุกคนลงเรือลำเดียวกัน มีจุดมุ่งหมายปลายทางร่วมกัน มี แผนงานที่ชัดเจนร่วมกัน

4.4 กระบวนการประชุมระดมความคิดเห็น เพื่อสร้างอนาคตร่วมกันมี องค์ประกอบหลัก 3 ส่วน คือ

- 1) การวิเคราะห์เหตุการณ์ในอดีต เพื่อเชื่อมโยงกับสภาพการณ์และ แนวโน้มในปัจจุบัน

2) การวิเคราะห์และสังเคราะห์สภาพการณ์ปัจจุบันเพื่อความเข้าใจในทิศทางและปัจจัยที่มีอิทธิพลในประเด็นหลักของการประชุม

3) การจินตนาการถึงอนาคตที่พึงปรารถนา ในประเด็นหลักของการประชุมเพื่อร่วมกันกำหนดความคิดเห็นร่วม และสร้างแผนปฏิบัติการไปสู่อนาคตร่วมกัน

4.5 ผู้เข้าร่วมกระบวนการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน ควรมีความหลากหลาย ไม่ยึดให้กลุ่มมีลักษณะใดลักษณะหนึ่งตายตัว บางกิจกรรมอาจใช้กลุ่มผสม กลุ่มเฉพาะ กลุ่มใหญ่ กลุ่มย่อย หรือใช้กลุ่มสนใจ ซึ่งลักษณะของกลุ่มกิจกรรม มีดังนี้

1) กลุ่มเฉพาะ (stakeholders) คือกลุ่มของสมาชิกที่มีส่วนได้เสียร่วมกัน เช่น กลุ่มผู้ใช้น้ำการเกษตร การกิจการใกล้เคียงกัน เช่น กลุ่มผู้กำหนดนโยบาย กลุ่มผู้ปฏิบัติงานระดับสูง กลุ่มผู้ปฏิบัติงานระดับล่าง หรือผู้ที่อยู่ในพื้นที่หรือสถานการณ์ใกล้เคียงกัน เช่น กลุ่มองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) กลุ่มเฉพาะจะมีมุมมอง ประสบการณ์ ความชำนาญเฉพาะด้านที่มีคุณค่าการพิจารณาที่ละเอียดในด้านต่าง ๆ

2) กลุ่มผสม (mixed group) คือกลุ่มของสมาชิกที่มีความแตกต่างหลากหลาย เช่น สมาชิกในกลุ่มที่ประกอบด้วยผู้กำหนดนโยบาย ผู้บริหาร ผู้ปฏิบัติงาน ความหลากหลาย ทำให้ได้ข้อมูล ข้อคิดเห็น ประสบการณ์หลายๆ ด้าน เกิดความครอบคลุม เห็นความเชื่อมโยงด้านต่าง ๆ นอกจากนี้ยังเกิดความเข้าใจซึ่งกันและกัน เป็นการเรียนรู้ร่วมกันของสมาชิกกลุ่ม

3) กลุ่มสนใจ (self-selected group) คือ กลุ่มที่สมาชิกที่มีความสนใจและเลือกประเด็นเดียวกันมาทำงานร่วมกัน การตัดสินใจเลือกประเด็นเป็นการตัดสินใจส่วนบุคคล สนใจประเด็นเดียวกันจะรวมตัวกันเป็นกลุ่มสนใจประเด็นนั้น ๆ

กระบวนการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้กลุ่มช่วยกันค้นหาแนวทางในการทำงาน ที่มำเนินการจะคอยกระตุ้น เพื่อให้ผู้ร่วมประชุมมีโอกาสแลกเปลี่ยนความคิดเห็นหรือประสบการณ์ซึ่งกันและกันอย่างทั่วถึง ข้อมูลที่ได้จากการประชุมจะมีความหลากหลายจะถูกนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการกำหนดวิสัยทัศน์ เพื่อช่วยกันปฏิบัติงานตามแผนที่วางไว้ต่อไป ซึ่งเป็นการก้าวสู่อนาคตร่วมกันของชุมชน การประชุมด้วย F.S.C. จึงช่วยเปิดโอกาสให้ประชาชนได้แสดงศักยภาพให้เป็นที่ยอมรับ โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการที่จะหันมายอมรับและศรัทธา ในศักยภาพของชุมชนมากขึ้น (เจลีเยว บุรีภักดี, และคนอื่นๆ, 2545, หน้า 135)

5. เทคนิคการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (participatory action research : PAR)

5.1 ความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

อัศนีเยญา บุชบาแย้ม (2550, หน้า 49 – 54) ได้รวบรวมเทคนิคการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ไว้ดังนี้

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมหรือ PAR เป็นการวิจัยที่มีระเบียบวิธีวิจัยเช่นกันกับแบบ PLA แต่มีข้อแตกต่างที่ลักษณะของโครงการวิจัยว่า เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการหรือไม่ ซึ่งถ้าเป็นงานวิจัยพื้นฐาน (basic research) ก็จะเป็นงานวิจัยแบบ PLA แต่ถ้ามีการประยุกต์ (applied research) หาทางแก้ปัญหา หรือต้องการให้เกิดผลบางสิ่งบางอย่างจากกระบวนการวิจัยก็จะเป็นแบบ PAR

โดยทั่วไปวิธีการ PAR จะมีลักษณะการศึกษาที่เน้นตามกระบวนการขั้นตอนของการสังเกตแบบ มีส่วนร่วม และวิธีการวิจัยแบบ PLA แต่มีส่วนเพิ่มคือ ศึกษาชุมชนโดยเน้นถึงการวิเคราะห์ปัญหาและศึกษาหาแนวทางการแก้ปัญหา การวางแผนโครงการ การปฏิบัติตามแผน และการติดตามประเมินผล

ลักษณะเด่นของ PAR คือ เป็นการวิจัยที่เน้นวิธีการเรียนรู้จากประสบการณ์โดยอาศัยการมีส่วนร่วมอย่างเข้มข้น จากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย นับตั้งแต่การระบุปัญหาและแนวทางแก้ไข การดำเนินการโครงการ / กิจกรรมเพื่อการแก้ปัญหาและพัฒนา การติดตามผล จนถึงขั้นประเมินผลโครงการ/กิจกรรมที่กำลังดำเนินงาน และเสร็จสิ้นลงแล้วในการวิจัยแบบนี้ คำว่าปฏิบัติการ (action) หมายถึง กิจกรรมที่โครงการวิจัยต้องการดำเนินการ อาจเป็นเรื่องโครงการพัฒนาต่างๆ การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของสมาชิกชุมชน การพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชน การเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ร่วมทั้งการสร้างตัวชี้วัดของชุมชน เป็นต้น ส่วนคำว่ามีส่วนร่วม (participation) หมายถึง การมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องของทุกฝ่ายที่เข้าร่วมในกิจกรรมวิจัยในการวิเคราะห์สภาพปัญหา หรือสถานการณ์อันใดอันหนึ่ง และร่วมในกระบวนการตัดสินใจและดำเนินการจนสิ้นสุดกระบวนการวิจัย

โดยปกติแล้ว การวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) หมายถึง กระบวนการที่ผู้วิจัยได้เลือกกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เห็นว่าดี และเหมาะสมตามความรู้และความเข้าใจของผู้วิจัย มาดำเนินการปฏิบัติเพื่อทดลองว่าใช้ได้หรือไม่ ประเมินดูความเหมาะสมความเป็นจริง ควบคุมแนวทางปฏิบัติการ แล้วนำผลมาปรับปรุงปฏิบัติการเพื่อนำไปทดลองใหม่จนกว่าจะได้ผลเป็นที่น่าพอใจ จึงนำไปใช้และเผยแพร่ได้ การวิจัยในลักษณะนี้สามารถเปลี่ยนแปลงการดำเนินการดำเนินงานเมื่อผู้วิจัยได้ข้อมูลใหม่เพิ่มขึ้น ทำให้รูปแบบการวิจัยยืดหยุ่นได้

PAR เป็นแนวทางการวิจัยที่เน้นการยอมรับ หรือความเห็นพ้องร่วมกัน โดยเฉพาะจากฝ่ายสมาชิกในชุมชน และหรือองค์กรชุมชน ในการวิจัยรูปแบบนี้นักวิจัยจะต้องมีการประเมินความสัมพันธ์ระหว่างผู้วิจัย และสมาชิกชุมชนอยู่ตลอดเวลา และทบทวนวัตถุประสงค์ของการวิจัยเป็นครั้งคราว เพื่อให้สอดคล้องกับความคิดเห็นของชาวบ้าน อันจะ

นำไปสู่การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง และเพื่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนไปในทิศทางที่เหมาะสม

ในการวิจัยแบบ PAR สมาชิกชุมชนเป็นผู้รู้เท่าๆกับนักวิจัยหรือนักพัฒนา เพราะปัญหาของการวิจัยเริ่มจากชุมชน ไม่ใช่สมมุติฐานของนักวิจัยหรือนักพัฒนาแต่ฝ่ายเดียว ด้วยเงื่อนไขเดียวกันนี้ การกำหนดแนวทางและการเลือกแนวทางปฏิบัติที่นำไปสู่การพัฒนา ตัวชี้วัดคุณภาพชีวิต จึงเป็นการกำหนดและการดำเนินการร่วมกันทั้งสามฝ่ายคือ สมาชิกชุมชน นักวิจัย และผู้นำชุมชนที่ต่างก็มีบทบาทเท่าเทียมกัน การวิจัยนี้เป็นการผสมผสานระหว่างความรู้เชิงทฤษฎี และระเบียบวิธีของนักวิจัยและกับหมาย ความต้องการ และความรอบรู้ของทุกฝ่ายในชุมชน

สิ่งสำคัญที่ควรตระหนักถึงในกระบวนการวิจัยนี้ คือ จะทำอย่างไรให้มีส่วนร่วมใน PAR ทั้งสามฝ่ายตั้งภาพข้างต้น นำคุณสมบัติของตนมาเอื้อแก่กันได้ในการทำวิจัย โดยปกตินักวิจัยซึ่งเป็นผู้ที่มีข้อมูลทางวิชาการมัก ไม่ใช่ผู้ที่จะมาใช้ชีวิตอยู่ในชุมชนได้ตลอดเวลา และการถ่ายทอดข้อมูลนั้นก็อาจถูกครอบงำ โดยความเชื่อมั่นในเชิงวิชาการหรืออุดมการณ์ จนทำให้สมาชิกชุมชนไม่สามารถเข้าใจได้ต้องแท้จึงจำเป็นต้องมีตัวเชื่อมหรือสื่อกลางระหว่างคนนอกกับคนใน สื่อกลางนี้จะช่วยสื่อสารความเข้าใจระหว่าง 2 ฝ่าย สื่อกลางที่ดีอาจเป็นแกนนำหรือผู้นำชุมชนและหรือนักพัฒนา (ถ้ามี) หรือเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติการประจำชุมชน (เช่น พัฒนาการตำบล เกษตรตำบล นักพัฒนาระดับตำบล / หมู่บ้าน ครู) สื่อกลางที่เป็นผู้เข้าร่วมการวิจัยด้วยนี้จะต้องเป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในชุมชน เพื่อจะได้ปฏิบัติการต่างๆ ได้คล่องตัว จะต้องเป็นผู้ที่รู้ความต้องการและปัญหาหรือรู้ศักยภาพของสมาชิกทุกคนในชุมชน จุดอ่อนจุดแข็งของการจัดองค์กรในชุมชนตลอดจนความขัดแย้งภายในชุมชน (ถ้ามี) และไม่ตกเป็นเครื่องมือของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง

ขณะเดียวกันสื่อกลาง จะต้องมีการประสานงานกับนักวิจัยเพื่อรับเอาวิชาการต่าง ๆ ไปถ่ายทอดให้สมาชิกชุมชนเข้าใจ และนำไปสู่การปฏิบัติการที่เป็นกิจกรรมการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดชุมชนได้ และไม่ถือว่าผู้ทำหน้าที่สื่อกลางเป็นตัวแทนของนักวิจัย แต่ถือว่าเขาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนที่มีความพร้อม ที่จะสื่อสารกับคนนอก เพื่อรับเอาความรู้ไปดำเนินกิจกรรมต่างๆ ที่สำคัญก็คือสมาชิกชุมชนจะต้องไม่ยึดสื่อกลางคนใดคนหนึ่งเป็นหลักตลอดไป แต่จะต้องพัฒนาสื่อกลางหรือตัวกลางที่จะเป็นตัวเชื่อมประสานในรูปแบบของ "องค์กรชุมชน" เพื่อให้สามารถร่วมกันดำเนินกิจกรรมได้ตลอดไป

5.2 หลักการทั่วไปของการเก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วม

การเก็บข้อมูลภาคสนามในการวิจัยนี้ เป็นการพยายามค้นหาประเด็นเนื้อหาที่สำคัญที่จะนำไปสู่การพัฒนาตัวชี้วัดในระดับชุมชน โดยการเก็บข้อมูลจะเน้นวิธีการระดมความคิดและเรียนรู้ร่วมกันระหว่างนักวิจัยและชุมชน เพื่อที่จะเปิดโอกาสให้สมาชิกในชุมชน ที่ศึกษาได้เสนอประเด็นที่หลากหลายบนพื้นฐานข้อเท็จจริง ที่เกี่ยวกับสถานการณ์ชุมชน

สภาพปัญหาและความต้องการของชุมชน ตลอดจนเงื่อนไขและแนวทางที่เหมาะสมที่ชุมชนร่วมคิด ว่าควรใช้เพื่อการดำเนินการให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิต และสังคมที่พึงประสงค์ ซึ่งจะนำมาใช้สร้างและพัฒนาเป็นตัวชี้วัดต่อไปอย่างไรก็ตาม เพื่อให้บรรลุผลที่คาดหวังดังกล่าว นักวิจัยควรมีกรอบการวิจัย และมีความแม่นยำตรงในเทคนิคการเก็บข้อมูล เพื่อให้การดำเนินการวิจัยในแต่ละขั้นตอน ตอบสนองวัตถุประสงค์ของการวิจัยได้อย่างครอบคลุม และถูกต้องตามระเบียบ และวิธีการวิจัยที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน

“การมีส่วนร่วม” มีความหมายในหลายมิติ และเป็นได้ทั้งวิธีการ (means) และเป้าหมาย (ends) อาทิในมุมมองของนักพัฒนา “การมีส่วนร่วม” คือการที่ประชาชนในท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมการพัฒนาตั้งแต่จุดเริ่มต้นกล่าวคือตั้งแต่การริเริ่มสร้างแนวความคิดไปจนถึงสิ้นสุดการทำกิจกรรมพัฒนาร่วมกัน จากมุมมองดังกล่าวการมุ่งเน้นการให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมในกิจกรรม หรือโครงการพัฒนาจะต้องมาจากการเริ่มต้นกำหนดหรือวิเคราะห์ปัญหาโดยประชาชนเป็นหลัก หากมีการละเลยตั้งแต่จุดเริ่มต้นแล้ว โอกาสที่โครงการพัฒนาจะประสบความสำเร็จล้มเหลวย่อมเกิดขึ้นได้ รวมทั้งทิศทางของโครงการดังกล่าวจะไม่สามารถตอบสนองกับปัญหาและความต้องการของประชาชนได้อย่างแท้จริง

เงื่อนไขที่สำคัญของการพัฒนาแบบชุมชนมีส่วนร่วมก็คือ การกระตุ้นจิตสำนึกในหมู่ประชาชนให้ตระหนักในความเป็นสมาชิกของชุมชน และเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาในทุกมิติทั้ง ทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ตลอดจนการเป็นบุคคลสำคัญที่จะช่วยกันกระตุ้นการมีส่วนร่วมในทุกมิติ และทุกระดับดังนั้นการวิจัยเพื่อการสร้าง และพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพชีวิต และการพัฒนาสังคมในโครงการนี้ จึงเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างแท้จริง เพื่อให้สามารถสะท้อนเงื่อนไขแท้จริงของชุมชน ในกระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของสมาชิกในชุมชน ดังนั้นภายใต้โครงการวิจัยนี้หมายความว่า “การมีส่วนร่วม” จึงหมายถึงสภาวะที่สมาชิกในชุมชนที่ศึกษาควรมีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดในด้านต่างๆ ของชุมชนเพื่อให้สะท้อนสภาพปัญหาและความต้องการของชุมชนได้อย่างแท้จริง

5.3 เทคนิคพื้นฐานการเก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วม

การนำแนวคิด “การมีส่วนร่วม” มาเป็นวิธีหนึ่งในระเบียบวิธีวิจัยทางสังคมศาสตร์ มีวิธีการวิจัยที่เป็นพื้นฐานอยู่ 2 เทคนิค ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันและควรศึกษาเพื่อทำความเข้าใจเป็นเบื้องต้น ก่อนที่จะทำการวิจัย โดยใช้เทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม และการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ทั้งสองเทคนิคดังกล่าวคือ การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (participant observation) และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (in-depth interview)

5.4 การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (participant observation)

เทคนิค “การสังเกตแบบมีส่วนร่วม” เป็นเทคนิคพื้นฐานของนักมนุษยวิทยาในการศึกษาวิจัยภาคสนาม บางครั้งเรียกวิธีนี้ว่า การสังเกตภาคสนาม (field observation) ดังนั้นจึงเป็นวิธีการที่ไม่ใช่คำที่มีความหมายเพียง “การสังเกต” ที่ใช้ในความหมายวิจัยในสาขาวิชาอื่นๆซึ่งใช้เทคนิควิธีการสังเกตในการเก็บรวบรวมข้อมูลเท่านั้น แต่เป็นการสังเกตที่มีขั้นตอนและวิธีการที่ประกอบด้วย การเฝ้าดูพฤติกรรมของคนหรือกลุ่มคนและชุมชน การซักถาม การบันทึกข้อมูลอย่างมีระบบและการวิเคราะห์ข้อมูลที่ต้องดำเนินการควบคู่ไปด้วยในขณะที่ใช้วิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วม

โดยพื้นฐานแล้วการสังเกตเป็นการใช้ประสาทสัมผัสทั้ง 5 ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ หรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นการสังเกตเป็นการค้นหาพฤติกรรมเพื่อให้รู้ว่ามนุษย์คิดอะไร ทำอะไร โดยการเฝ้าดูพฤติกรรมของเขาซึ่งได้แสดงออกในสถานการณ์ต่าง ๆ และในการทำกิจกรรมต่าง ๆ การสังเกตเป็นการเฝ้าดูพฤติกรรมของมนุษย์โดยตรงที่สำคัญมาก

การสังเกตแบบมีส่วนร่วมคือวิธีการศึกษาชุมชนที่ผู้วิจัยได้เข้าไปใช้ชีวิตร่วมกับกลุ่มคนที่ถูกศึกษามีการร่วมกระทำกิจกรรมด้วยกันซึ่งอาจจะเข้าร่วมกระทำกิจกรรม เหมือนกับเป็นสมาชิกคนหนึ่ง กับผู้ถูกสังเกตแบบสมบูรณ์จนสมาชิกที่ถูกสังเกตไม่รู้ตัวหรือจะร่วมทำกิจกรรมบางส่วนโดยไม่เข้าไปร่วมกับสมาชิกอย่างสมบูรณ์ ซึ่งการเข้าร่วมทำกิจกรรมนั้น ก็เพื่อการสร้างความสัมพันธ์ให้เกิดความสนิทสนมคุ้นเคยกับผู้ถูกสังเกต โดยหลักการแล้ว เป็นความพยายามให้คนในชุมชนนั้น ยอมรับการเข้าร่วมในกิจกรรมในลักษณะที่ไม่แปลกแยกจากผู้ถูกวิจัย ดังนั้นลักษณะเด่นของผู้ศึกษาชุมชนแบบนี้จึงมีผลดีตรงที่ทำให้ผู้วิจัยเข้าใจคนที่ถูกศึกษาเป็นอย่างดีบนพื้นฐานข้อเท็จจริงในบริบทของวิถีชีวิตในชุมชนที่ศึกษา

5.5 เทคนิคการศึกษาแบบมีส่วนร่วม มีลักษณะสำคัญดังต่อไปนี้

เน้นการศึกษาชุมชน (เป็นการใช้ชุมชน เป็นหน่วยในการศึกษามากกว่าใช้บุคคลเป็นหน่วยในการศึกษา) โดยมองคนในฐานะสมาชิกของชุมชน และพฤติกรรมของคนถูกกำหนดโดยสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง เป็นวิธีการวิจัยที่เน้นให้ผู้วิจัยใช้ชีวิตอยู่ในชุมชนในช่วงของการศึกษา

เน้นการสังเกต การสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการ และการบันทึกข้อมูลในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ในชุมชน เพื่อให้ได้ข้อมูลเฉพาะเรื่องอย่างละเอียดลึกซึ้ง นักวิจัยมีโอกาสซักถามและตรวจสอบข้อมูลที่ได้มาด้วยการเปลี่ยนคำถามและหรือตรวจสอบจากแหล่งข้อมูลอื่นๆ ที่เรียกว่าการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (triangulation) และมีการวิเคราะห์ข้อมูลและเริ่มเขียนรายงานบางส่วนในขณะที่อยู่ในสนาม

เน้นการให้เวลาที่ยาวนานในการเก็บข้อมูล เพื่อให้สามารถแน่ใจได้ว่านักวิจัยและชาวบ้านเข้าใจซึ่งกันและกันอย่างถูกต้อง มีการตีความข้อมูลที่ไม่คลาดเคลื่อน

ชาวบ้านมีโอกาสให้คำตอบเกี่ยวกับพฤติกรรมที่ควรปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณี และพฤติกรรมที่ปฏิบัติกันจริง ๆ รวมทั้งแน่ใจได้ว่า ชาวบ้านไม่ได้พยายามเอาใจนักวิจัยโดยให้ข้อมูลที่คาดว่านักวิจัยอยากได้หรือเป็นข้อมูลที่ชาวบ้านบางกลุ่ม ต้องการให้เกิดการทำกิจกรรมที่จะให้ผลประโยชน์เฉพาะกลุ่ม

5.6 การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview)

การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก เป็นเทคนิคที่สำคัญที่นำมาใช้ในการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ซึ่งโดยพื้นฐานแล้วการรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เป็นวิธีสื่อสารสองทาง (two-way communication method) มีการสนทนากันระหว่างผู้ที่มีข้อมูลกับผู้ต้องการทราบข้อมูล เป็นการถาม-ตอบกันโดยตรง อันเป็นข้อเด่นเพราะหากมีข้อสงสัยหรือคำถามใดไม่เข้าใจหรือเข้าใจไม่ชัดเจนก็ถามซ้ำ และทำความเข้าใจจนชัดเจนได้ทันที เป็น การสร้างความมั่นใจให้ทั้งผู้ตอบและผู้ทำวิจัยแบบแผนการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกที่ใช้ในโครงการนี้อาจแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ

1) การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกรายบุคคล (individual in-depth interviews) เป็นการซักถามพูดคุยกันระหว่างผู้สัมภาษณ์และผู้ให้สัมภาษณ์ เพื่อการถามเจาะลึกให้ได้คำตอบอย่างละเอียดครบถ้วนการถามเจาะลึก นอกจากจะให้ผู้ให้สัมภาษณ์อธิบายแล้วจะต้องถามถึงเหตุผลด้วย ทั้งในประเด็นคำถามทำไม และอย่างไรการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกนี้จะได้ดีกับการศึกษาวิจัยในเรื่องเกี่ยวกับพฤติกรรมของบุคคล เจตคติ ความต้องการ ความเชื่อ ค่านิยม และบุคลิกภาพในลักษณะต่าง ๆ รวมทั้งการศึกษาประวัติบุคคลหรือประวัติชุมชน

2) การสนทนากลุ่ม (focus group discussion) เป็นการสัมภาษณ์และสนทนาแบบเจาะประเด็นด้วยการเชิญผู้ร่วมสนทนารวมเป็นกลุ่ม กลุ่มละประมาณ 6 - 12 คน แล้วเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมสนทนาได้แลกเปลี่ยนทัศนะกันอย่างกว้างขวางในประเด็นต่าง ๆ ที่เราต้องการ แล้วพยายามหาข้อสรุปในประเด็นเหล่านั้น การสนทนากลุ่มนี้เหมาะกับการวิจัยที่ต้องการหารูปแบบโครงสร้างแนวคิดใหม่ ๆ รวมทั้งค้นหาตัวกำหนดพฤติกรรมและบุคลิกภาพของมนุษย์ บนพื้นฐานความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับและมิติต่าง ๆ

5.7 เทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม (participatory learning appraisal : PLA)

เทคนิคการศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วม หรือ PLA เป็นการเก็บข้อมูลและเรียนรู้เกี่ยวกับชุมชน / สังคมที่ศึกษาแบบมีส่วนร่วม โดยนักวิจัยและผู้อยู่ในชุมชนเกี่ยวกับสภาพชุมชนไปพร้อม ๆ กัน เป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของนักวิจัยและผู้ที่อยู่ในชุมชน / สังคม ใช้ได้กับการศึกษาทั้งในชุมชนเมืองและชุมชนชนบท

การวิจัยแบบ PLA มีลักษณะวิธีการศึกษาที่เน้นการให้ความสำคัญกับข้อมูล และความคิดของสมาชิกชุมชนทุกคน โดยจะทำการเก็บข้อมูลในลักษณะสื่อสารสองทาง (two-way communication) ในรูปแบบของการสนทนาแลกเปลี่ยน (discussion) โดย

นักวิจัยและสมาชิกชุมชนร่วมกันแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และวิเคราะห์สภาพชุมชนร่วมกัน การพูดคุยแลกเปลี่ยนจะมีทั้งในระดับบุคคลและระดับกลุ่ม เมื่อเปรียบเทียบการศึกษาในรูปแบบการสังเกตแบบมี ส่วนร่วมกับรูปแบบ การศึกษาชุมชนแบบมีส่วนร่วมกล่าวได้ว่า รูปแบบแรกนั้นกระบวนการวิจัยยังมีลักษณะการสื่อสารแบบทางเดียว (one-way communication) และกระบวนการสื่อสารความเข้าใจก็เป็นไปในฝ่ายเดียว ขณะที่แบบหลัง เน้นการสื่อสารแบบสองทางโดยใช้เทคนิคการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก และการสนทนากลุ่ม ช่วยในการเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล

การวิจัยแบบ PLA นี้ สมาชิกชุมชนมีส่วนร่วมและบทบาทสำคัญ ในขณะที่นักวิจัยต้องพยายามลดบทบาทความสำคัญในฐานะผู้วิจัยลงด้วย เพราะการศึกษาชุมชนของนักวิจัย จะเป็นการทำโดยผ่านสมาชิกของชุมชนเกือบทั้งหมดด้วยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับสมาชิกชุมชนการประเมินปัญหา และความต้องการของชุมชนร่วมกับชุมชน เพื่อให้เกิดการร่วมกันวิเคราะห์สภาวะการณ์ (situation analysis) ปัจจุบันว่าในชุมชนมีข้อบกพร่องหรือปัญหาใดบ้างในเรื่องอะไรบ้าง และมีความต้องการที่จะแก้ไขหรือพัฒนาในเรื่องใดบ้าง อันจะนำไปสู่การสังเคราะห์หรือวิเคราะห์ประเด็นตัวชี้วัดข้อต่างๆ ต่อไป

การวิจัยแบบ PLA มีลักษณะเด่น คือ ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยทุกขั้นตอนเป็นสิ่งที่ชุมชนร่วมเรียนรู้และใช้ประโยชน์สมาชิกชุมชน เป็นผู้ร่วมกำหนดปัญหาของชุมชน และหาสู่ทางการแก้ไขปัญหา รวมทั้งเป็นผู้ตัดสินใจ และยืนยันเจตนารมณ์ที่จะแก้ไขปัญหากลกระบวนการวิจัยดำเนินไปในลักษณะของ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของสมาชิกชุมชน กับผู้วิจัยบนพื้นฐานกระบวนการสังเคราะห์ที่มีลักษณะเชิงวิภาษวิธี (dialectic) สมาชิกชุมชนจะค่อยๆมีการพัฒนาศักยภาพในการศึกษาวิจัยชุมชนจะค่อย ๆ เรียนรู้ร่วมกันจุดเด่นของวิธีการวิจัยแบบ PLA นี้คือข้อมูลที่ได้จะมีความชัดเจน สามารถสะท้อนความคิดอ่าน ของสมาชิกชุมชนได้ตลอดจนความต้องการ และตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตที่เป็นของเขาเอง และการวิจัยแบบนี้จะนำไปสู่การปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (participatory action research : PAR) โดยสมาชิกชุมชนในขั้นตอนต่อไป